

Петро
Франко

Юрій Кучабський, Петро М. Франко

ПЕТРО ФРАНКО
(сторінки життя)

ЛЬВІВ - 1999

Це видання про Петра Франка, сина великого Каменяра, постать якого заслужена у громадському, науковому й культурному житті Галичини першої половини нашого століття, адже він був організатором “Пласту”, четарем Українських Січових Стрільців та сотником Української Галицької Армії, видатним вченим-хіміком та винахідником, професором, членом Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, відомим письменником та публіцистом.

Автори широко використали архівні джерела, творчу спадщину Петра Франка, публікації галицької періодики із колишніх “спецфондів” львівських бібліотек. У виданні використані раніше не опубліковані фотографії.

Книжечка розрахована на читачів, яким не байдужа наша історія та доля таких постатей, яким був Петро Франко.

У виданні використано архівні, не завжди якісні фотографії. Публікуючи їх, автори мали на меті якомога ширше ознайомити читача з наявним ілюстративним матеріалом, який стосується життя Петра Франка.

© Ю. В. Кучабський, П. М. Франко.

© Передмова М. Мороз

© Львівське обласне Товариство
політичних в'язнів і репресованих

ISBN 966-7275-12-4

ВСТУП

Ця книжка присвячена Петру Франку (1890-1941), сину Івана Франка. Постать Петра Франка дуже помітна і заслужена в громадському, науковому й культурному житті Галичини другого, третього й четвертого десятиліть нашого століття. Його біографія заслуговує на вивчення вже тому, що він син Великого Каменяря, жив і працював поряд з батьком і їхні біографії тісно переплетені і не одна подія життя Петра Франка має безпосереднє відношення до життєпису його батька. Згодом, після смерті Івана Франка, його син Петро чимало зробив для увічнення пам'яті поета. Він видавець творів, автор дуже цікавих спогадів, інсценізацій творів, кіносценарію, перший директор Літературно-меморіального музею у Львові, організованого в 1940 році.

Великі заслуги має Петро Франко для історії молодіжного спортивного руху в Галичині, він один із засновників та діяльний член організованого у 1911 році гуртка "Пласт", мета якого військовий вишкіл молоді, що мало першорядне значення з уваги на війну, яка передбачалась в близькому часі. Світла сторінка його біографії є служба в роки Першої світової війни у Легіоні Українських Січових Стрільців. Він має великі заслуги у формуванні авіації Української Галицької Армії.

Петро Франко має також заслуги в галузі української науки. За спеціальністю він інженер-хімік, автор наукових праць з тієї ділянки, педагог, науковий пра-

цівник Інституту прикладної хімії у Харкові, викладач у Політехнічному інституті (1931-1936).

Повернувшись у 1936 році з Харкова до Львова він продовжив наукову й літературну діяльність, працював учителем гімназії, брав участь у роботі Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.

Після вересня 1939 року влада віддала Петру Франкові всі можливі почесні, що було обумовлене бажанням використати не так його, як імені його батька. Його обрано членом президії т. зв. Народних Зборів Західної України, а відтак депутатом Верховної Ради УРСР, він декан товарознавчого факультету Українського державного інституту торгівлі. Його трагічна смерть у кінці червня 1941 року до сьогодні оповита тайною, нам невідоме місце його загибелі та обставини.

У цій книжці автори простежують життєвий шлях Петра Франка, його громадську, літературну й наукову діяльність. Тут також є ряд відомостей про інших дітей І. Франка - братів Андрія й Тараса, сестру Ганну та про долю їхніх синів і дочок, тобто внуків та правнуків Івана Франка. Ця праця має поважне значення для франкознавства, складової частини сучасного українського літературознавства. Тут багато фактів біографії Каменяра, вшанування його пам'яті.

Також книжка є вагомим причинком до історії громадського життя Галичини, зокрема років війни 1914-1919, молодіжного руху початку століття та пізнішого часу.

Книжка проілюстрована архівними, переважно досі не публікованими, фотографіями.

У закінчення коротко про авторів.

Юрій Кучабський народився 1935 р. на Львівщині у родині о. Володимира та Софії Кучабських. Закінчивши у 1957 р. Український поліграфічний інститут за спеціальністю "Графіка", працював у видавництвах та проектних інститутах Львова. Останні 32 роки - викладач та завідуючий відділом художнього оформлення Львівського коледжу ужиткового мистецтва ім. І. Труша. Зараз - пенсіонер. Має великий творчий доробок, як художник книги. Займається дослідженням історії рідного краю, зокрема - визвольних змагань українців Галичини за свою державність. Автор книжок про свого стрийка, українського історика і публіциста, військового і політичного діяча "Василь Кучабський" та написаної спільно з С.Гелеєм "Василь Кучабський. Сторінки життя та наукова спадщина". Його перу належить ряд газетних публікацій. Готує до друку історичну розвідку про київських Січових Стрільців. За активну участь у громадсько-патріотичній роботі на славу України, від імені організації "Галицька Січ" нагороджений Почесним Орденом "Січовий Хрест".

Петро Франко народився 1934 р. на Львівщині в родині Михайла та Ганни Франків, родич Івана Франка. Як учасник національно-визвольної боротьби у 1949 р. малолітнім був ув'язнений і відбував каторгу у Мордовських особливих концтаборах. За освітою інженер. У 1989 р. - член ініціативної групи по створенню Товариства української мови імені Т. Шевченка Залізничного району м. Львова. Засновник і голова Львівського обласного товариства політичних в'язнів і репресованих, ініціатор об'єднання усіх обласних спілок і товариств у Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих. Він - член комісії з питань

поновлення прав реабілітованих при Львівській обласній Раді народних депутатів, член обласної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при Львівській державній адміністрації. Засновник фонду спорудження пам'ятника С. Бандері у Львові. 1994-1997 рр. Член редакційної колегії журналу "Свобода народів", 1996-1998 рр. - член редакційної колегії газети "Нація і Держава". Організатор і керівник встановлення художньо-меморіальних таблиць Юрію Липі, Роману Сушку, Петру Франку та стели Патріарху Йосифу Сліпому. Ініціатор та учасник громадсько-політичних заходів в Україні.

Невтомну працю п. Петра Франка на благо Вітчизни належним чином оцінено в Українській державі. Львівським крайовим братством ОУН-УПА нагороджений пам'ятною медаллю "50 років УПА". В 1995 р. громадсько-політичною організацією "Галицька Січ" нагороджений Почесним Орденом "Січовий Хрест". У лютому 1996 р. Львівським крайовим братством ОУН-УПА нагороджений пам'ятною медаллю "50 років УГВР". 1997 р. Львівською обласною держадміністрацією і обласною Радою з нагоди 1-ї річниці Конституції України і ваго-мий внесок у розбудові Української держави нагороджений Ювілейною Грамотою, а у вересні 1997 р. з нагоди святкування Дня Львова міським головою за активну життєву позицію та сумлінну працю на благо міста нагороджений грамотою. 21 вересня за виготовлення, встановлення і відкриття стели Патріархові Йосифу Сліпому від імені усього кліру та вірних УГКЦ винесено подяку Єпископом-помічником Патріарха УГКЦ Кир Любомиром Гузаром письмово. 29 листопада 1998 р. Указом

Президента України за особистий внесок у розвиток Української державності, активну громадську діяльність нагороджений відзнакою Президента України - орденом "За заслуги" III ступеня. З нагоди 90-річчя з дня народження Степана Бандери Конгрес Українських Націоналістів нагородив його пам'ятною медаллю "90 років Степану Бандері".

Пропонована читачеві книжка - друга, після фотобюро "Патріарх Йосиф Сліпий", спільна праця згаданих вище авторів.

Мирослав Мороз

кандидат філологічних наук,

дійсний член НТШ

I РОДИННІ ДЖЕРЕЛА

Петро Франко - організатор "Пласту" у Львові, четар Українських Січових Стрільців та сотник Української Галицької Армії, видатний вчений-хімік та винахідник, професор, член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, відомий письменник та публіцист міжвоєнного часу, громадський діяч Галичини - народився в родині Івана та Ольги Франко.

Представляти читачеві його батька - Івана Франка (1856-1916) - великого українського поета, письменника, журналіста й критика, вченого історика, соціолога, фольклориста, етнографа й філософа - є зайвим. Іван Франко - це гордість нашої української нації, унікальне якище й ціла духовна епоха у нашій історії. У душі й серця народу він увійшов, поруч із Тарасом Шевченком та Лесею Українкою, як пророк нашої незалежної України. Саме в кінці століття він почав заперечувати соціалістичні теорії, як негативні для українського суспільства і, водночас, усвідомив необхідність політичної незалежності України, ставши на самостійницькі позиції. Про цей період життя Івана Франка його дочка Ганна згадувала так: "Наступила тяжка, болюча боротьба з самим собою, бо прийшлося відректися від того, в що свято вірив, відступитись з дороги, не дійшовши цілі. Але чи можна було дійти до цілі? Він

---

* Це була Русько-Українська Радикальна Партія, створена в Галичині у 1890 р. І. Франком та М. Павликом під впливом М. Драгоманова. Визволення українського народу партія пов'язувала з перемогою соціалізму.

побачив, що неможливо, бо партія* проголошуючи високі ідеали, вимагала від своїх членів держатися визначених партією вузьких колій. Тато скоро побачив, що це праця не для його широкого духа, він став задихатися в вузьких рамках партії. Його дух обіймав цілий народ і він бажав працювати для цілого народу. Його ідеєю, його стремлінням стала найвища мета - визволити народ від гнобителів, і щоб Україна стала вільною і рівноправною з іншими народами, а партії мають з'єднатися в праці для цієї остаточної цілі. У нього наступив перелом в душі, він виступає з партії, а тим самим його духовна праця розвивається в іншій напрямі”¹.

У цей час появились у Івана Франка такі його теоретичні праці, як “Поза межами можливого”, “Ukraina Irredenta”, “Що таке поступ?” та поезії “Розвивайся ти, високий дубе”, “Не пора”, “Ляхам”, “Великі роковини” та інші. “Все, що йде поза рами нації - писав він, - се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами прикрити своє духовне вітчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихось вільних міжнародних союзів для осягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів”².

Іван Франко з болем сприймав долю свого народу, народу із таким славним минулим, з великим

багатством духовних і природних скарбів, який у продовж довгих років залишався у ярмі. Але він глибоко вірив, і цю віру вселяв у серця нашого поневоленого народу, що скоріше чи пізніше Україна здобуде свою незалежність, що на свою незалежність вона має право, освячене великою кров'ю та сльозами, і врешті, що незалежна Україна - це торжество наших високих ідеалів добра і справедливості. Він писав:

“...Тож недаром пробудився

Український жвавий рід.

Тож недаром іскри грають

У очах тих молодих!

Чей нові мечі засяють

У правицях у твердих.

Довго нас неволя жерла,

Досі нас недуга жре,

Та ми крикнім: “Ще не вмерла,

Ще не вмерла і не вмере!”³

Мама Петра Франка - Ольга (1864-1941) - дочка Федора та Марії Хоружинських. Її батько був поміщиком й мав у селі Тимофіївка на Сумщині свій маєток. Після передчасної смерті залишив трьох синів і чотирьох дочок. Найстарший син, інженер-залізничник, працював десь у Сибіру, середуший був урядником у Катериноставі (тепер Дніпропетровськ), а наймолодший - Микола був професійним військовим, в часі російсько-турецької війни був важко поранений в обидві ноги, відмовився від ампутації, і тим прирік себе на смерть. Російський цар, який саме у цей час відвідував військовий шпиталь і зупинився біля його смертного ложа, спитав, що бажає він за свою героїчну службу й смерть, почув відповідь: “Я маю чотири сестри, круглі

сироти, прошу ними заопікуватись”⁴. Власне цей момент у його житті спричинився до вирішення подальшої долі сестер. Їх влаштували до харківського Інституту шляхетних дівчат, у якому вони утримувались на кошт царя. Після закінчення навчання Антоніна вийшла заміж за Трегубова - професора Військової Академії, відомого діяча української Київської громади, Марія поселилася в Одесі, де скоро померла, Олександра вийшла заміж за В. Ігнатовича - директора державних банків спочатку в Петербурзі, а потім у Києві.

Ольга закінчила ще “Вищі жіночі курси”, які прирівнювались до університету, й залишилась там на викладацькій роботі. Одержала світське виховання, оволоділа багатьма європейськими мовами, проявляла велике замилювання музикою. Популярні тоді серед прогресивної молоді народницькі ідеї були для Ольги чужими, але вона, як велика ентузіастка театру, музики й літератури, захопилась думкою стати дружиною відомого на наддніпрянщині українського письменника із Галичини - Івана Франка. Вони одружились 1886 року у Києві. Ганна Франко-Ключко згадувала: “Вивінуванням* мами, так як і всіх сестер, займався дід її мами, генерал Таманов, багач-мільйонер, що жив в Одесі. Мама дістала, як на той час, велике віно - 10 тисяч рублів вложений в акціях, крім того виправу: родинне срібло на 24 особи, білизну, сукні, футра, меблі. З цим всім приїхала до Львова, в повній надії і вірі збудувати родинне життя, за чим, як сирота, так дуже тужила”⁵. Гроші, одержані як придане, в подальшому були використані для ведення домашнього господарства, для поїздки Івана Франка на рік до Відня, де він захистив

---

* Віно - придане, посаг. Тут: давати придане.

докторат з філософії, і врешті, для будівництва родинного будинку на вул. Понінського (Тепер вул. Івана Франка, 152).

На перших порах Ольга Франко у Львові із зацікавленням увійшла в життя української громади. Вона зблизилась з Наталею Кобринською - зачинателькою українського жіночого руху в Галичині, письменницею, видавцем альманаху "Наша Доля", виявляла цікавість до видавництв, створених Іваном Франком, надаючи їм матеріальну допомогу. В альманасі "Перший Вінок" у 1887 р. опублікувала свою розвідку "Карпатські Бойки і їх родинне життя", а у 1894-1897 роках разом з Іваном Франком видавала журнал "Життя і Слово", у якому поміщала свої публікації й здійснювала переклади з французької мови. Часто їздила до Києва, здійснюючи зв'язок між галицькою та наддніпрянською українською громадою. Але згодом, відірвана від свого дворянського середовища, проживаючи у постійних нестатках, виконуючи непосильну для себе домашню роботу, почала втрачати здоров'я. Захворівши туберкульозом, а згодом й психічним розладом, цілковито відійшла не тільки від громадського, а й від родинного життя. Померла у Львові на вісімдесят сьомому році життя і була скромно похоронена на Личаківському кладовищі, недалеко від могили свого чоловіка - Івана Франка. Немов би підсумовуючи життя своєї мами, Ганна Франко-Ключко писала: "Мама, що походила з середовища аристократії, що жила в достатках, панночка, вихована в інституті для "Благородних дівіц" - вирвана й пересаджена до аж надто скромного українського поета, не змогла пристосуватись до нових обставин і зламалась фізично й душевно. Це було непротимим

гріхом її рідні випхати сироту сестру з такого дому в незнаний їй світ”⁶.

У родині Івана та Ольги Франко було три сини - Андрій, Тарас та Петро, й дочка Ганна. Найстарший син Андрій (1887-1913), закінчивши філософський факультет Львівського університету, став батькові добрим помічником у його письменницькій праці. Водночас писав докторську дисертацію про Григорія Ількевича - відомого етнографа, видавця галицьких приповідок і загадок, члена гуртка Маркіяна Шашкевича. Цю працю він опублікував у “Записках Наукового Товариства ім. Т. Шевченка”. Мав усі задатки непересічного літературного дослідника й вимогливого науковця. Але важка недуга - епілепсія - звела його, двадцятишестирічного юнака, в могилу. Похоронили Андрія у віддаленому куточку Личаківського кладовища у Львові.

Другою дитиною у родині Франків був син Тарас (1889-1971). Він з “відзначенням” закінчив гімназію, вивчав філологію у Львівському та Віденському університетах, а після закінчення студій - викладав у гімназії. Ще юнаком захоплювався спортом - гімнастикою, футболом та тенісом. Робив переклади з деяких творів античних авторів. У часі Першої світової війни, у ранзі надпоручника австрійської армії, воював на італійському фронті. Перехворівши три рази тифом, був відправлений на австрійсько-російський фронт. В період Західноукраїнської Народної Республіки, як сотник Української Галицької Армії⁷, з боями дійшов до Одеси, попав у більшовицький полон, утримувався у сумнозвісному таборі військовополонених в Кожухові, біля Москви, з якого чудом вдалось йому вирватись. По-

вернувшись до Львова, вчителював в українській Академічній гімназії. Водночас приступив до написання докторської дисертації про “Лиса Микиту” свого батька. В часі Другої світової війни вчителював у Станіславові (сучасний Івано-Франківськ). Відтак - професор Львівського університету, а згодом, у Києві - науковий працівник Інституту літератури ім.Т.Г. Шевченка Академії Наук УРСР. Він - “автор кількох збірок віршів, збірки оповідань “Вздовж і впоперек” (1965 р.), книги “Про батька” (1956 р.), перекладів творів античних письменників”⁸.

Тарас Франко був одружений з Катериною Фалькевич, яка була родом з містечка Бібрки на Львівщині. Разом вони виховали двох дочок - Зиновію й Любов та сина Ролянда. У своїх роздумах Зиновія писала: “Другий син Івана Франка - Тарас, хоч і прожив довге життя, до “помазанників” долі не належав. Ні його самого, ні жодного з його трьох дітей не спіткала доля їх близьких, бо ніхто з них не був ув’язнений. Але не набагато “успішними” і легкими, принаймні морально, склались їх долі”⁹. Взагалі, із трьох дітей Тараса та Катерини Франко, найбільшої уваги заслуговує життєвий шлях Зиновії.

Зиновія Франко (1925-1991рр.), після закінчення у 1949 р. україністики у Львівському університеті, переїхала до Києва, де понад сорок років працювала в Інституті мовознавства ім. О. Потебні академії Наук України, як науковець з питань лінгвостилістики та топоніміки. Проявила себе як глибокий знавець української літератури, особливо творчої спадщини Івана Франка. Належала до плеяди борців проти тоталітарного режиму. За своє вільнодумство

переслідувалася владою. У цілком таємній “Інформації ЦК КП України Центральному Комітету КПРС про ідеологічну роботу” від 23 квітня 1973 р., повідомлялось, що “пользуясь отсутствием надлежащего отпора, националистические элементы организовывали ежегодные сборища у памятников Шевченко в гг. Киеве и Каневе, у могил националистических деятелей во Львове. Националистические проявления встречали поддержку у определенного круга творческой интеллигенции, особенно из околосредовой среды, ряда преподавателей учебных заведений и научных сотрудников институтов АН УССР (философии, истории, языкознания, литературы, археологии и др.). Инспираторами указанных националистических проявлений выступала часть оставшихся на враждебных позициях бывших главарей, участников и активных пособников банд оуновского подполья (на Украине их проживает свыше 130 тыс. человек), а также группа украинских националистов из числа интеллигенции - т. н. “шестидесятники”: Дзюба, Светличный, Сверстюк, Франко З., Шумук, Стус и др. - в г. Киеве”. Дальше республіканські партійні керівники повідомляли до центру: “В результате кропотливой работы с Франко З. она выступила с открытым письмом в газете “Радянська Україна” и по телевидению с разоблачением происков зарубежных националистических центров и осуждением своей преступной деятельности”¹⁰.

Зиновію Франко за її переконання і висловлювання, що йшли врозріз з програмою партії на злиття мов й денационалізацію українців, тривалий час переслідували, виключили з партії та звільнили з роботи. І тільки

після написання цього “покаянного листа”, була поновлена на роботі в інституті. У посмертній згадці її друзі і співробітники говорили: “Відійшов від нас видатний громадський діяч і вчений, гідну оцінку якому дасть майбуття. Сьогодні знаємо одне - Зиновія Франко була однією з небагатьох, хто в славні шістдесяті роки і до кінця своїх днів торував шлях сьогоднішньому національному відродженню. Ім’я її ввійде навіки в нашу історію”¹¹.

Наймолодшою дитиною у родині Івана та Ольги Франко була дочка Ганна (1892-1988). Одержала ґрунтовну освіту, закінчивши учительську семінарію. Напередодні Першої світової війни поїхала до Києва відвідати мамину родину. Але воєнні події змусили її залишитись там, під наглядом поліції, як громадянку Австро-Угорщини, на цілі чотири роки. Там, у Києві в часі війни, закінчила курси сестер милосердя й працювала у військовому шпиталі. Бачила усі страхиття лікувального закладу воєнного часу, бачила тюрми, заповнені сотнями галицьких українців - “мазепинців”. Допомогала своєму родичу В. Ігнатовичу, який разом з Є. Чикаленком, організував товариство допомоги цим в’язням. З великою радістю сприйняла проголошення української влади на Україні, була учасником багатотисячних мітингів під синьо-жовтими прапорами, свідком створення Центральної Ради й проголошення усіх її Універсалів, організації київських Січових Стрільців під проводом Є. Коновальця. У січні 1919 р. виїхала з місією Українського Червоного Хреста до Берліна для допомоги українським полоненим у Німеччині. Там же, у Берліні вийшла заміж за лікаря Петра Ключка.

Після невдалого вислідку змагань українського народу за свою незалежність, разом з родиною переїхала на Закарпаття, яке тоді було у складі Чехословаччини. Там, у селі Довге, прожили вони цілих двадцять років. Петро Ключко, як добрий лікар, маючи непогані заробітки, зміг відправити двох своїх синів - Тараса та Мирона на навчання до Швейцарії. Але їмньому, вповні влаштованому життю, перешкодила угорська окупація Закарпаття у часі їхньої кривавої розправи з незалежною державою - Карпатською Україною. З тієї причини у 1939 р. родина Ключків переїхала до Відня, не приймаючи німецького громадянства, де Петро працював лікарем у туберкульозній лікарні.

Після капітуляції Німеччини у 1945 р. родина Ключків опинилася у радянській зоні окупації. Органи НКВС відразу ж ув'язнили Петра Ключка і пішки відетапували з Відня до Львова. "Через чотири місяці він, - писала Зиновія Франко, - виморений у тюремних камерах, зсинцьований, з відбитою печінкою і вибитими зубами, опинився у львівській тюрмі "на Лонцкого" (тепер вул. Степана Бандери, 1)¹². Його звинувачували у цьому, що ще за часів Директорії УНР (пройшло 25 років!) працював лікарем у військовій шпиталі. Після ув'язнення мужа, Ганна звернулась у його справі до американського посла у Відні. Посол, в свою чергу, зв'язався по телефону із Й. Сталіном, якого повідомив про арешт зятя Івана Франка. Й. Сталін, мабуть не бажаючи загострень у радянсько-американських стосунках, дав розпорядження органам НКВС у Львові негайно звільнити Петра Ключка. Його сяк-так підлікували, відгодували й уже безнадійно хворого, відтранспортували до Відня. Ганна і Петро Ключки з

Відня переїхали до Зальцбургу, де Петро працював лікарем у санаторії. Знищене здоров'я призвело у 1948 р. його передчасну смерть, після чого сини емігрували до Канади, куди незабаром приїхала й Ганна. Там, на чужині, у м. Торонто, вона й померла.

Різними були злощасні долі найближчої родини Петра Франка - його батьків, братів та сестри. Усі вони мали різні характери і вдачі, жили і працювали при різних політичних системах, але єдине, що єднало їх усіх - це була велика любов до своєї рідної землі, до свого знедоленого народу. Усі вони були великими патріотами України.

II ДИТИНСТВО ТА РОКИ НАВЧАННЯ

Петро Франко народився 28 червня 1890 р. у селі Нагуєвичах на Дрогобиччині. Про це свідчить “Посвідчення про народження Петра Франка” написане власноручно Іваном Франком, і яке зберігається у Києві, в Інституті Літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії Наук України¹³. Але з невідомих нам причин, особисто Петро Франко по-різному вказував день свого народження. Так, в “Особистій картці вчителя”¹⁴, заповненій ним у 1922 р., записано “29 червня 1890 р.”, а в “Автобіографії”¹⁵, написаній у 1940 р., - “28 червня 1890 р.”. У його дипломі про закінчення Львівської Політехніки¹⁶ вказано “16 червня 1890 р.”. В свою чергу, радянські довідкові видання стверджували, що Петро Франко народився “21 червня 1890 р.”¹⁷.

Іван Франко, який у цей час ще сповідував соціалістичні ідеї, своїх дітей у часі їх народження не хрестив. Тоді, серед соціалістів, було прийнято жити з жінками без шлюбу, “на віру”, дітей не хрестити, взагалі не визнавати ніяких релігійних свят та обрядів. І лише тоді, коли Іван Франко змінив свої світоглядні позиції, а дружина Ольга настирливо наполягала, дітей охрестили. Було це напевно у 1895 р. Про ці хрестини докладно згадувала Ганна Франко у своїх спогадах: “Сам акт хрещення стоїть, як нині, мені перед очима. Кімната-вітальня прибранна й прикрашена, ми - святочно прибрані, помиті і причесані, - були головними особами в важній події. Приїхав священник

у рясках і з бородою. Зауваживши, що ми вже великі, тільки покропив нас свяченою водою і обрізав по жмутку волосся... Хрестини закінчилися гостинно, а нас, дітей, ущасливлено невиданими і неоціненними дарунками. Я дістала велику лялю, що замикала очі, та маленьку вазу. Петро дістав гармату та стрільбу*¹⁸.

Народився Петро Франко тоді, коли Франки мешкали у Львові на вулиці Зиблікевича, 10 (тепер Івана Франка, 32), а на літо приїздили до Нагуєвич, де зупинялися у рідні. А взагалі Іван Франко пов'язав свою долю із Львовом - тодішнім центром національно-суспільного й культурного життя Галичини - ще десь у 1875 р., коли став студентом університету. У 1883 р. поет покинув Нагуєвичі і переїхав до Львова назавжди.

У різні роки були різні адреси Івана Франка у Львові. Сучасний дослідник життя і літературної спадщини Івана Франка М. Мороз, в одній із своїх праць вказував, що "з початку вересня 1893 року до кінця липня 1895 року Франки проживали на вулиці Глибокій, 7 (тепер цього будинку немає), а у вересні 1895-го переїздить на вулицю Крижову, 12 (тепер Генерала Чупринки, 14). Це була остання наймана хата Франків. Кожного разу при переїзді на нове місце візники, які перевозили скромне майно, після винагороди за звичаєм поздоровляли: "Дай Боже щастя на новому помешканні, а звідси, щоб ми перевезли вас у власну хату"¹⁹. У 1901 р. письменник купив невеличку ділянку землі на вулиці Понінського (тепер вулиця Івана Франка, 152), й приступив до будівництва вілли, а уже 20 жовтня 1902 р. родина Франків вселилась до неї.

---

* Стрільба - рушниця, гвинтівка.

Порівнюючи з мешканням на Крижовій, власний будинок був набагато більшим й мав: на першому поверсі п'ять кімнат та на другому - дві. Крім того, в домі була кухня, ванна, передпокої, а у пивницях - обладнана пральня. У цьому домі Петро Франко "... з братом Тарасом залюбки мешкав на поверсі, де були два прегарні покої"²⁰. В одній із цих кімнат Петро обладнав собі лабораторію, та ставив цікаві есперименти та досліди з хімії, якою батько не цікавився і з цих дослідів злегка насміхався.

У новому будинку Іван Франко одну із найбільших і найкращих кімнат (пізніше там був робочий кабінет письменника і вітальня) відвів під бібліотеку. Правда, з часом виявилось, що у цій кімнаті дуже багато сонячного світла, і тому Франко переніс її в іншу, темнішу кімнату. Спочатку книги зберігалися у шафах, і лише пізніше, у 1906 р. - на спеціально придбаних стелажах. Ця бібліотека, яка нараховувала 7920 томів книг з усіх галузей знань та 140 стародруків²¹, мала величезне значення не тільки для успішного навчання й загального розвитку дітей Івана Франка, особливо допитливого Петра, але й для формування їхнього світогляду. Спочатку, коли діти були ще малими, вони читали казки і оповідання для дошкільного віку. Були це казки Братів Грімм та Ганса Християна Андерсена, народні чеські та німецькі казки. Захоплювались батьковим "Лисом Микитою" та "Коли ще звірі говорили". А відтак, були оповідання Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Г. Квітки-Основ'яненка, твори Т. Шевченка, П. Куліша, Б. Грінченка, М. Коцюбинського та А. Кащенка. З часом діти були уже знайомі із зарубіжною літературою. Залюбки читали в оригіналах

німецьких авторів: Й. В. Гете, Й. Шіллера, Г. Гейне та французьких: В. Гюго, О. Дюма, Е. Золя, Мольєра та інших. Читали польських письменників: А. Міцкевича, Г. Сенкевича, Ю. Словацького та М. Конопницьку: Серед прочитаних ними книг були твори А. Пушкіна, М. Лермонтова, Ф. Достоевського, Л. Толстого та інших російських письменників. Петро цікавився й античною літературою - грецькою та римською. Про батьківську бібліотеку він згадував: "У Батька була велика бібліотека до шести тисяч томів, яку Батько незвичайно любив та безупинно побільшував. Оце замилювання до книжок передалось і мені. Одночасно з книжками передалось і замилювання до чужих мов. Ми зарані читали по руськи, перші були народні казки, другі билини, які оставили на нас незатерте вражіння. Я намовляв Батька зробити з них, "Слова о полку Ігоря" і інших пісень українську епопею. Рівнож по руськи прочитав Калевалу, а по сербськи "Србске народне песме", про Обреновичів, короля Лазаря та Марка. Польські книжки читав я чи не з третьої нормальної, німецькі завдяки професорові Бобер-ському з другої гімназійної, французького вчив мене дир. Харкевич, для якого Батько не мав досить слів похвали. Англійського я навчився при грі в теніс"²². І коли для дітей батькова бібліотека стала уже малою, вони користувались бібліотеками гімназії, Народного Дому та Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.

В новий дім на вулиці Понінського до родини Франків приходило багато знайомих та товаришів письменника. Були у цьому домі і задушевні щирі розмови, були й різні наукові диспути. Серед гостей були різні люди. І такі особистості, як Митрополит Андрей Шеп-

тицький, який благословив усіх дітей Івана Франка, і такі видатні діячі нашої культури й літератури, як Леся Українка, М. Лисенко, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, М. Вороний, І. Труш, які принесли славу нашій Україні. Але, на жаль, серед гостей були й такі лицеміри, як М. Павлик, який міг у Франків добре пообідати, а вийшовши до міста - обмовляти родину серед чужих людей. Звичайно діти, які мали змогу "придивлятись й прислухатись" гостям, взяли для себе із батькових зустрічей багато корисного.

Сестра Ганна згадувала, що після революції 1905 р. в Росії, на Великій Україні пожвавішало національне життя. Українська громада, яка потребувала певної підтримки, нав'язувала зв'язки з "П'ємонтом" України - Галичиною. Центром цих зв'язків був Іван Франко. Ганна писала: "Імена таких визначних громадян Наддніпрянської України, як: Лисенко, Матушевський, Скоропис-Йолтуховський, Стешенко, Науменко, Антонович, Трегубов, Леонтович, Шраг, Грінченко, Бернштам, Жебуньов, Чикаленко - були дуже добре знані в нашій родині. Багато з них побували в нашому домі, деякі з них жили в нас довший час, як Матушевський, Скоропис-Йолтуховський, Шевченко (своєк Тараса Шевченка), інші"²³.

Мало хто в наш час знає, що Іван Франко вважається засновником українського туризму. Ще у 1884 р. він організував і очолив велику студентську подорож по маршруту: Дрогобич-Східниця-Урич-Корчин-Синевідськ-Розгірче-Бубнища-Болехів. Ця та інші подорожі, які здійснював Іван Франко, не були для нього й решти учасників мадрівок, самоціллю. Під час кожної із подорожей, він спілкувався з людьми, вивчав їх історію,

побут, матеріальну і духовну культуру, черпав з першоджерел натхнення для своєї творчості. Крім цього, це був активний відпочинок на лоні прекрасної й багатой природи Галичини чи Карпат. Отож він був великим мандрівником і своїм прикладом, до подорожей залучив усіх своїх дітей. Спочатку, коли діти були ще малими, Франки мандрували усією родиною околицями Львова: на Вульку, до Зубрицького лісу, на Високий Замок, до Кривчиць, Лисинич, на Чортову Скалу та іншими приміськими місцями. В тодішні часи це були прекрасні зони відпочинку, з зеленими лісками й гаями, в яких росли гриби та ягоди, із чистими джерелами та струмками, з розлогими квітучими полями. Не один раз на такій прогульці діти проводили цілий день, аж до заходу сонця. В подальшому діти проводили свій відпочинок на канікулах у Нагуєвичях, де зупинялися у родини батька. Згодом круг їхніх відпочинкових поїздок почав розширюватись. Були вони і в Жовкві, і в Яворові, їздили до села Голобутова біля Стрия, до Завадова, до Косова, Криворівні, Жаб'яого, Буркут. Відвідували батькового брата Онуфрія в Підгірках буля Калуша. Зупинялись переважно у місцевих священиків або у знайомих селян.

У своїй "Автобіографії" Петро Франко писав, що від 1902 р., а було йому тоді дванадцять років і був він уже гімназистом, почав мандрувати самостійно. Вказував він і місця в Карпатах, куди подорожував: "Писаний Камінь в Ясиневі, Церкви в Криворівні, драбами по Черемоші до Вижниці, до Черновець, на Говерлю, Піп Іван, в Калущину (Підгірки), Підлюте, Теробовля, Перемишль, Косів"²⁴.

Саме в ці роки, серед гімназистів і студентів були

поширені історично-етнографічні мандрівки, ходіння в народ для вивчення краю, знайомства з життям людей, та вивчення фольклору. У таку працю включився й Петро Франко, який уже у цій справі мав приклад свого батька - невтомного збирача народних скарбів, та приклад старшого брата Андрія, добросовісного батькового помічника у цих нелегких пошуках. Петро згадував: "Я особисто зібрав багато приповідок та коломийок у Нагуєвичах, а цілу збірку передав за радою Батька проф. Гнатюкови до видання у Записках Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. На жаль, видання не дійшло до завершення. Проф. Гнатюк кілька разів обіцяв повернути мені матеріал, але з різних причин цього не зробив і матеріал остав у його дружини"²⁵. Під керівництвом батька, Петро Франко записував етнографічний матеріал також на Стрийщині у селах Голобутові та Завадові, а також в карпатських селах Буркуті, Яйківцях та Криворівні. Та чи не найбільше для цієї праці вабили його, як він згадував, Нагуєвичі. Тут, у Нагуєвичах, у 1911 р. він записав весільний обряд, а також зібрав дуже багато коломийок у родині Франків: Захара, Гриня та Петра. На жаль, етнографічні матеріали, зібрані Петром Франком, осіли десь у сховищах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії й до наших днів неопубліковані.

В. Борисенко, дослідник етнографічної спадщини Петра Франка писала, що той "...не був за фахом ні етнографом, ні фольклористом і досі його ніхто ні разу не згадав у працях про народну творчість. А зроблене ним, безперечно, заслуговує на високу оцінку, на збереження в пам'яті наступних поколінь"²⁶.

Була у Петра Франка ще одна незабутня подорож -

поїздка разом з мамою та сестрою Ганною на Велику Україну поклонитися могилі нашого славного Кобзаря - Тараса Шевченка. Нам не вдалось встановити коли це було, в усякому разі десь перед самим початком Першої світової війни. Вперше тоді побачив Петро золотoverхий Київ, який ще з дитинства увійшов у його серце як символ надії на свою власну державу - незалежну Україну. У Києві, в якому вони зупинились на декілька днів, оглянули Собор Святої Софії, Андріївську та Володимирську церкви, Михайлівський монастир. У Лаврі оглянули печери, в яких за давніх часів жили монахи. Відтак пароплавом відправились по Дніпрі до Канева. Біля високої могили із залізним хрестом на вершині, мовчки віддали шану Тарасу Шевченку. Поруч з могилою стояла хатинка в якій на столі, прибранім вишиваними рушниками, лежала велика книга, до якої записувались відвідувачі. Свій запис зробили й Франки. Чи збереглась до наших днів ця книга з автографом Петра Франка? Може! Петро Франко звернув увагу на те, що паломники на могилу Т. Шевченка говорили українською мовою, співали "Заповіт" й багато українських народних пісень, і все це вселяло надію, що наш народ ще є, що колись врешті, прийде він до своєї державності! Ця поїздка добрим спогадом залишилась у Петра Франка на усе його життя.

Величезну роль у вихованні та навчанні своїх дітей відіграли батьки - Іван та Ольга Франки. Про це їхня дочка Ганна згадувала так: "Нас четверо "франчат" виростили під дбайливим оком батька, ведені люб'ячою рукою мами. Змалку нам вціплено любов до природи. Ми навчилися пізнавати її красу й таємну силу, любити

звірят, мати співчуття до слабих і немічних, любити все красне, величне, добре, любити село і його жителів, любити свій народ, свою рідну Батьківщину, любити книжки, розвивати своє знання і свій ум, любити працю. Тато сам був нам у цьому учителем і провідником. Все те, що він любив, цинив, за що боровся, передав нам. Опісля українські школи знання наші поглибили, поширили, нашу любов до рідного краю - України зміцнили й утвердили. Вони були дальшими учителями і провідниками на визначеній татом дорозі: “бути цілим чоловіком”²⁷. Таке ставлення батьків до навчання та виховання своїх дітей навело нас на думку, а чи не базувалось воно на пасторських настановах нашого Митрополита Андрея Шептицького? Адже батьки добре усвідомлювали, що вони перед Богом і народом зобов’язані самі дбати про навчання й виховання своїх дітей, добре знали, що їхня домівка є першою і найважливішою ланкою навчання і виховання.

Після того, як Петро успішно закінчив Народну Школу при учительській семінарії, він у 1902 р. склав вступні екзамени і поступив на навчання до Цісарсько-королівської української Академічної гімназії. Цей навчальний заклад - найстаріший в Галичині, був заснований у Львові ще десь у 1784 р. Мовою викладання у гімназії з 1874 р. була українська. Гімназія мала репутацію найкращої української середньої школи. У часі, коли Петро учився в ній, вона нараховувала понад тисячу учнів. Із щорічних “Звітів дирекції ц. к. Академічної гімназії у Львові” довідуємося, що Петро Франко протягом всього навчання добивався добрих та відмінних успіхів, неодноразово педагоги ставили його як приклад для інших. Крім навчання, Петро

змушений був дбати про свої, хоч і невеликі, заробітки, бо родина Франків не була заможною. Він давав лекції відстаючим гімназістам із заможніх родин та заповняв поліси у “Дністрі”^{*}.

На одному із засідань педагогічної ради гімназії, цісарсько-королівський краєвий інспектор Майхрович поставив перед вчительським колективом таке завдання: “...хочу звернути Вашу увагу на те, щоби молодіж під зглядом релігійним і моральним виховувати в таким напрямі, щоби колись вона принесла користь своєму народови і своїй рідній землі”²⁸. Це завдання протягом довгих років педагогічний колектив гімназії успішно виконував, бо був він спроможним не тільки забезпечити своїх вихованців знаннями на рівні кращих європейських навчальних закладів, але й виховати їх великими потріотами України. Тому не дивно, що із стін гімназії вийшли сотні духовних і світських осіб, які проявили себе з кращої сторони на різних ділянках нашого національного життя.

Чи не за однією партою з Петром Франком у VIII-А класі сиділи Микола Загаєвич - майбутній сотник Армії УНР, один із організаторів київських Січових Стрільців, герой Мотовилівки в протигетьманському повстанні, де й поліг смертю героя, та Мирон Дольницький - який з часом став відомим українським географом, професором та дійсним членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка? Тож не дивно, що сучасний дослідник історії українських визвольних змагань В. Гордієнко наголошував, що у стінах Академічної гімназії у Львові

---

^{*} “Дністер” - страхове товариство у Львові, засноване у 1892 р. з метою відшкодувань втрат від пожеж та крадіжок. В цей час директором “Дністра” був др. С. Федак.

формувався, зростав і мужнів “велет Духу і Думки”, що у цих стінах ставали “Мужами України: Євген Коновалець і Іван Іванець, Петро Бубела і Петро Франко, Василь Кучабський і Роман Сушко, Яків Струхманчук і Теофіль Мойсейович, Ананія Степанів і Тарас Франко, Мирон Коновалець і Олена Степанівна. І багато, багато інших. До злету їх кликав час”²⁹.

Навчаючись у гімназії, Петро Франко дуже захоплювався фізичною культурою, або як тоді говорили - тіловихованням. А спричинився до цього, мабуть, батько української фізичної культури - Іван Боберський, який з 1900 р. працював в Академічній гімназії. Це був новатор своєї справи, прекрасний педагог, автор низки підручників. Він виплекав багато вчителів руханки в Галичині. У гімназії стараннями І. Боберського та його однодумців і послідовників на дуже високий рівень було поставлено фізичне виховання. Хоча цей предмет не належав до обов'язкових, до занять були залучені майже усі гімназисти. Вони залюбки відвідували чисельні спортивні секції, серед яких були секції легкої атлетики, гімнастики, плавання, веслування, їзди на велосипеді, конях, санях, лещатах, ковзанах та секція військової стрільби. У гімназії можна було пограти у футбол, баскетбол, волейбол, хокей, та навіть вправлятися у танцях. Гімназисти проводили змагання, здійснювали прогулянки і спортивні забави в околицях Кайзервальду, Кульпаркова, Личаківських пасік, Козельників, Брюхович, Лисинич та Сокільників.

Один із тодішніх гімназистів Степан Шах згадував, що невтомний пропагандист тілесних вправ І. Боберський організував для учнів ще й окремі вечірні руханкові заняття шведської гімнастики у приміщенні

“Сокола-Батька” у будинку “Дністра” на вулиці Руській. До речі, він згадував, що такі заняття відвідував й Петро Франко. Писав: “Учні були поділені на 4 групи: 1 групу становили учні I та II кл., і її провідником був Стефан Гайдучок, уч. II кл., а його заступником Петро Франко (син поета І. Франка), уч. II кл. (по війні стали обидва учителями тілесних вправ при гімназіях). 2 групу складала учні III і IV кл., її провідником був учень V кл. Семен Магальяс, а заступником Петро Бубела, уч. IV кл. У цій групі вправлявся Євген Коновалець”³⁰.

А у старших класах Петро Франко уже сам керував великим спортивним гуртком, про який дирекція гімназії звітувала: “Ученики, що любуються в руханці і спорті творили подібно як і попереднього року кружок, який має назву “Український Спортивний Кружок”. Кружок має 110 членів і утворив II дружин, що вправляються в “Союзняку” (Асоціації Футболу). Головою кружка був Петро Франко, ученик 8-А класу”³¹. У цьому ж звіті поміщено фотографію членів спортивної дружини, серед яких й Петро Франко.

Закінчуючи у 1910 р. гімназію, Петро Франко водночас склав іспит з фізичного виховання при Львівському університеті³² і уже на законній основі влаштувався викладачем фізкультури до Львівської жіночої семінарії. На цій посаді працював з 1 вересня 1911 р. до 30 червня 1914 р.³³. У цих же роках написав і видав друком методичні посібники з футболу та волейболу.

Працюючи на викладацькій роботі, він став водночас студентом відділу технічної хімії Львівської Політехніки - найстарішої вищої технічної школи на Україні. Мало тоді було там студентів-українців, та ще менше

українців-викладачів, хіба що О. Волощак, І. Медвецький, І. Левинський та Р. Залозецький. У такому чужинецькому середовищі провчився він чотири роки. Правда, у своїй біографічній довідці "Перебіг життя", він вказував, що один курс* провчився у Відні³⁴. Коли це було, нам з'ясувати не вдалося. Закінчити навчання, написавши дипломну роботу, йому не вдалось - перешкодила війна.

---

* Курс - тут у значенні семестру, півріччя.

III ОРГАНІЗАТОР “ПЛАСТУ”

Перед лицем воєнної небезпеки, гостро стояло питання: а що буде, коли в часі війни галицькі українці, яким досі жилося під владою Австро-Угорщини більш-менш вільно, попадуть у російську “тюрму народів”? Відповідь була однозначною - українці Галичини повинні зорганізувати свої збройні сили, щоб не лише захистити свій краї від російського поневолення, але, по можливості, визволити Наддніпрянщину з-під російського ярма для побудови своєї держави. Українська національно-державницька думка стала реальною метою і захопила найкращу частину української молоді у Галичині.

Для досягнення цієї мети Петро Франко - молодий тоді гімназійний вчитель фізичного виховання та одночасно студент Політехніки, разом із Олександром Тисовським - вчителем природознавства в українській Академічній гімназії у Львові, почав у 1911-1912 рр. Організовувати серед учнівської молоді скаутінгські організації. Про англійський скаутінг він писав тоді так: “Англійський генерал з бурської війни Baden Powell вернувши до Лондону, зреорганізував “The Boys Brigade” (бригаду хлопців), зложеною з доростаючої молоді, переважно з робітничих верств Лондону, на лад більш військовий, поставивши їм за ціль не тільки виховання моральне, але й фізичне і то серед вільної природи. Англійські “скавти” виходять з шатрами в поле та ліси. Живуть там зовсім свobodно, але серед

військової карності, сплучи під голим небом, вправляючи та уряджуючи всякі ігри, забави, а навіть військові маневри. Серед здорової природи, на свіжому воздуху, хлопці набирають сили, відваги та витревалости і патріотизму. ...Вони не призначені для війни, але все до неї готові. Рішучість, енергію і відвагу виробляють собі серед миру, аби на случай війни бути готовими на кожний поклик”³⁵. Одночасно такою ж організаційною роботою займався й студент філософії Львівського університету Іван Чмола.

Усі вони - П. Франко, О. Тисовський та І. Чмола, глибоко вивчивши досвід англійського скаутінгу та нелегальних польських військових організацій, зійшлись на тому, що українській скаутській організації потрібно надати суто національний характер і поставити її на службу українському народові. Вони задумали створити таку організацію, яку б визнало старше громадянство і якою можна було би охопити найширші кола шкільної та гімназійної молоді. Щоби ця організація відповідала духові української молоді, Петро Франко, за порадою І. Боберського, віднайшов для неї стару козацьку назву - “Пласт”. “Між Чорноморськими козаками, писав він тоді, славляться своїми подвигами так звані Пластуни, щось вроді стрільців-розвідників, тих козаків виховали обставини, серед яких вони живуть й окружаюча їх природа”³⁶.

Восени 1911 року при Філії української Академічної гімназії у Львові виник “...перший тайний військовий гурток “Пласт” з метою військового вишколу. Його основниками та діяльними членами були відомі пізніше старшини Українських Січових Стрільців І. Чмола, В. Кучабський, А. Кучерішка, П. Франко, О. Степа-

нівна, О. Яримович та Р. Сушко³⁷. 12 квітня 1912 р. була проведена перша присяга членів цього гуртка. Власне ця дата увійшла в нашу історію, як день народження “Пласту”, а Петро Франко, Іван Чмола та Олександр Тисовський - як його засновники та організатори³⁸.

Іван Франко прихильно поставився до праці свого сина по організації “Пласту”. Більш того, його вірш “В дорогу”, написаний ще у 1884 р. і покладений на музику композитором Я. Ярославенком (Вінцковським) став невмирущим пластовим гімном:

“Цвіт України і краса,
Скобів* орлиний ми рід,
Любимо сонце, рух, життя,
Любимо волю і світ.

Пласт наша гордість і мрія,
Любій Отчизні наш труд
Буйний в нім порив, надія,
В Пласті росте новий люд.

Браття, пора нам стати в ряд
Стяг пластовий підійняти
Славу Вкраїні придбать!

} 2 рази

Сонце по небі колує
Знають і хмари свій шлях,
Вітер невпинно мандрує
По України полях.

Ми ж сонця ясного діти,
Вільного вітру брати,
Мали б в безділлі змарніти,
Цілі життя не знайти?!

Браття, пора нам...

---

* При зустрічі між собою пластуни вітаються словом “Скоб!”. Це назва орла, якого обрали вони своїм символом. Водночас початкові літери цього слова є початковими літерами слів, які означають прикмети доброго пластуна: Сильно, Красно, Обережно, Бистро.

Цей перший пластовий гурток при Філії Академічної гімназії у Львові виразно визначив свою мету - поширювати військовий вишкіл серед молоді і тим підготувати її до майбутньої збройної боротьби за незалежність України. Про це С. Шах згадував так: "В "пластовій" організації учнів Академічної гімназії відбувалися таємні сходи, де обговорювано, під проводом Петра Франка, військову підготовку - навіть всупереч статуту організації "Пласту"³⁹. Але ідея військового вишколу не була схвально сприйнята загалом галицької молоді. - на заваді стояли протиріччя у самому молодіжному русі. Деякі студентські кола рішуче виступили з критикою військового вишколу та його носіїв - І. Чмоли, П. Франка, В. Кучабського, О. Кваса та інших. Вони вважали "мілітарно-революційну організацію поміж нашим народом за передчасну, а навіть шкідливу"⁴⁰. Так, 20 жовтня 1912 р. на другій секції Українського Студентського Союзу ім. М. Драгоманова прихильники думки, що творення власної держави може бути досягнене тільки через "творення культурних цінностей" виступили і засудили тих, що стояли на засадах творення власної держави тільки шляхом збройної боротьби. Це повторилось і 15 грудня 1912 р., і особливо, 3 квітня 1913 р. на загальних зборах Українського Студентського Союзу, на яких представником "військовиків" був І. Чмола. Хоча він переконливо доводив необхідність підготовки національної самооборони шляхом творення стрілецьких дружин та поширення серед народу самостійницьких гасел, а також бути готовими на випадок війни, але на жаль, і тут перемогли так звані "культурники"⁴¹. Але події найближчих місяців і днів показали велику пе-

редбачливість та правильність думок прихильників військового вишколу - І. Чмоли, П. Франка, В. Кучабського та їхніх однодумців.

Звернемо увагу й на те, що Петро Франко, крім завдань військового вишколу, наголошував й на фізичному вихованні пластунів, на "дисципліні розуму і тіла", що повинно було досягатись через пластові ігри. Для цього він написав і видав друком підручник "Пластові ігри". Він дбав про те, щоби "Пласт" розвивався не тільки у Львові, але й розповсюджувався по усій Галичині. Він старався зміцнювати й об'єднувати існуючі провінційні пластові організації та створювати нові осередки. Літом 1913 р. І. Чмола організував перший мандрівний двотижневий пластунський табір у Карпатах в районі Черногори, у якому побував також Петро Франко.

Із зростанням пластових гуртків, стало необхідним 4 червня 1913 р. провести Перший з'їзд представників "Пласту", на якому було створено "Організаційний Пластовий Комітет", який опрацював статут "Пласту" і вирішив видавати окрему сторінку при часописі "Вісті з Запорожжя" під заголовком "Пластовий Табор" за редакцією Петра Франка. Весною 1914 р. відбувся Другий з'їзд представників "Пласту", на якому було створено "Осередкову Пластову Управу", як орган керування пластовим рухом у Галичині. Після завершення роботи з'їзду Петро Франко зібрав у Львові ще й з'їзд представників старшого громадянства - прихильників пластової ідеї, на якому "Пласт" одержав з їхнього боку повне схвалення та підтримку. А 18 червня 1914 р. у Львові відбувся Перший з'їзд пластунів Галичини й Буковини. Після такої величезної

організаційної праці, “Пласт” як одна організація, виступив на ювілейному січово-сокільському здвигу у Львові 28 червня 1914 р. Цей здвиг засвідчив, що Українська громада Галичини впевнено йде до здобуття своєї державності.

У липні 1914 р. Петро Франко zorganizував перший постійний табір у Черногорі. Але почалась війна і усі учасники збору зголосились добровільно до Легіону Українських Січових Стрільців. Участь пластунів у війні показала, що “Пласт”, виховуючи у своїх рядах українську молодь на правдивій історії та високих гуманних традиціях нашого народу, сформував повноцінні особистості, які у слушний час, із зброєю в руках, вступили в нерівну боротьбу за нашу державну незалежність. А пластунів у Легіоні було багато, бо напередодні війни в Галичині діяли 34 пластові гуртки, число членів яких сягало 1700 юнаків, більшість яких пов’язала свої долі з визвольними змаганнями⁴². Про це писав дослідник Січового Стрілецтва тодішній пластунок С. Ріпецький так: “На поклик маніфесту відгукнулися багатотисячні лави української молоді. Були це молоді юнаки, переважно 18-20 літні, численні з них ще молодші. Довголітня довоєнна національно-виховна праця молоді в січових, сокільських, студентських, середньошкільних та пластових організаціях в дусі визвольних ідей Шевченка і Франка та січово-мазепинської традиції - зродила тепер чудовий плід. Добровільно, без особливої пропаганди, ведені силою свого патріотизму - з радісним і гордим одушевленням вирушили вони із батьківських хат до місць збірки. Пішли на перший поклик, неприготовані в далеку дорогу, з якої багато з них не вернулося”⁴³.

Випереджаючи дещо події, відзначимо, що після невдалого завершення збройних визвольних змагань українського народу Петро Франко, доля якого занесла разом з дружиною аж до Відня, не переставав покладати надії на “Пласт”. Знав, що на зміну полеглим, прийде нове покоління, яке потрібно буде через пластову працю готувати до нових випробувань. Тому він, за свій кошт, у 1921 р., видав у зорганізованому ним видавничому товаристві “Франко Син і Спілка”, низку книжечок під загальним гаслом “Пластовий книгозбір”. Видані книжечки заслуговують на те, щоб їх перелічити: “Пластові гри і забави”, “Як закладати пластові дружини”, “Огляд території України”, “В природі”, “Орієнтування”, “Сигналізування”, “Спостерігання”, “Слідкування”, “Перша допомога”, “В здоровому тілі здоровий дух”, “Поземелля”, “Ручні праці”, “Приміри з історії” та “Таборування”. Одну книжечку із цієї серії - “Кухня в таборі” - підготувала його дружина - Ольга Франко. Перелік цих робіт зроблено нами ще й тому, що в наш час це бібліографічна рідкість не тільки у нас, на Україні, але й за кордоном. Навіть у списку літератури до статті “Пласт” у такому поважному виданні як “Енциклопедія українознавства” не згадано жодної праці Петра Франка на пластову тематику⁴⁴.

Долекоглядність Петра Франка при створенні “Пласту” підтвердилась надзвичайною живучістю й дієдатністю цієї організації, яка пережила і своє велике піднесення напередодні національно-визвольних змагань 1914-1920 рр., і своє відродження після упадку Української Держави. “Пласт” вижив і у часі заборони організації польською владою у 1930-1939 рр., і у часі своєї підпільної діяльності при більшовицькій і

нацистській окупації у 1939-1944 рр. А після закінчення Другої світової війни знову ж почав відроджуватись уже серед української еміграції - від країн Північної та Південної Америки, через європейські держави і аж до Австралії - усюди, де тільки не жили наші вигнанці. Там, де опинялись українці, там відроджувався й жив "Пласт", бо тільки у його рядах українська молодь могла вільно проводити своє патріотичне самовиховання, розвивати свої моральні, духовні і фізичні сили, перенімати від старшого покоління традиції своїх предків, їхнє розуміння історії, культури, розуміння їхніх ідей та змагань.

Коли в Україні повіяли перші вітри свободи, у Львові почав відроджуватись "Пласт"⁴⁵. Це було його друге народження і відноситься воно до 1989 р. І. Юхновський очолив тоді опікунську раду, до якої увійшли це О. Гринів, І. Гринів, І. Деркач та інші. У Львові тоді було видруковано п'ять тисяч примірників "Підручної книги пластуна і пластунки". У серпні 1990 р. у Львові відбувся перший випуск школи пластових провідників. Керівники Пласту підкреслювали тоді, що пластуном має право стати лише той, хто визнає християнські цінності, які впродовж тисячоліття плекалися українським народом. Засобом виховання пластунів повинно виступати українознавство, природознавство, релігієзнавство, мистецтво, техніка та спорт. Керівництво організації вважало, що "Пласт" не є організацією якоїсь партії, рівно ж не заперечує своїм вихованцям працювати в майбутньому у тій політичній партії, яка чесно бореться за інтереси українського народу. У наші дні "Пласт" поступово зайняв своє належне місце не тільки у Галичині, але й на Великій Україні.

IV УЧАСНИК ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

28 липня 1914 р. Австрія проголосила війну Сербії, за яку заступилась Росія, вступивши 1 серпня у війну. Так почалась довга, кровопролитна Перша світова війна між блоками ворогуючих держав - Австро-Угорщини і Німеччини з однієї сторони, та Англії, Франції і Росії - з другої. За декілька тижнів Європа на довгі роки перетворилась у велетенське, небачене в історії, побоїще. Україна, поділена між двома головними ворогами, уже від початку війни зазнала великих руйнувань. Але, чи не найбільше потерпіла Галичина від безперервних боїв та російської окупації.

З початком війни, у якій могла б вирішуватись доля нашого народу, об'єднані українські політичні партії Галичини підняли питання про створення свого військового формування при австрійській армії. В українців Галичини не було сумнівів, що мусять йти у цій війні разом з Центральними Державами проти основного історичного ворога України - Російської імперії. 1 серпня представники цих партій провели спільну нараду, і уже 2 серпня проголосили створення Головної Української Ради, органу, який узяв у свої руки справу формування українських добровольців. Головна Українська Рада створила Українську Бойову Управу, як верховний орган майбутнього українського військового формування - Легіону Українських Січових Стрільців. Ці два органи виступала з маніфестом: "Головна Українська Рада до всього Українського

Народу!”, у якому українська молодь закликала зголошуватись під синьо-жовтий прапор Українського Січового Стрілецтва для збройної боротьби з царатом.

Про цей історичний момент нашої історії один із провідних історіографів Січового Стрілецтва Василь Кучабський писав так: “...політичний провід галицької української суспільності наказав мобілізацію Українських Січових Стрільців. Українська молодь з усієї Галичини у надзвичайному пориві валом пішла на цей поклик у збірні пункти. Таким чином, майже за кілька днів зібралось вісім чи десять тисяч юнаків: студентів, гімназистів, селян, робітників. А йшли ці тисячі синів українського народу під зброю, захоплені думкою, що вони мають стати першими від двісті літ незалежним українським національним військом, виявом незломної міці Української Нації”⁴⁶.

20 серпня 1914 р. до Української Бойової Управи зголосився й Петро Франко, якому відразу ж було надано військовоє звання “поручник”, призначено розвідковим старшиною та залучено до виконання службових обов’язків⁴⁷. Про його бойовий шлях знаємо мало, відомо лише те, що прийнів він присягу 15 вересня 1914 р., займався залученням добровольців до Стрілецтва, вийшов в поле 6 квітня 1915 р., очолював стрілецькі стежі на Сколівщині (Рожанка-Головецька-Дубина), де проявив себе у ворожих тилах вмілим та відважним розвідником. Сестра Ганна згадувала, що Петро “...з вибухом першої світової війни й наступом російських військ на Львів виїжджає зі Львова й вступає добровільно до Січових Стрільців. В рядах Січовиків стає він пластуном - розвідником. Його товариші розказували мені про його надзвичайну

відвагу, коли він у цивільному одязі, з палицею в руках ішов на тили російського війська на розвідку. Його відвага, оригінальна дотепність і прямолінійність зробила його популярним, хоч часом і не дуже любленим серед товаришів”⁴⁸.

В цей же час Петро Франко, у важких фронтових умовах, склав українською мовою підручник “Поземелля”^{*}.

І. Франко в листі до В. Якібюка писав: “Сини оба при війську: Тарас кадетом (хворував весною), тепер на Угорщині, а Петро четарем, тепер у ровах недалеко Підгаєць...”⁴⁹. На основі цього листа можемо відтворити подальший шлях Петра Франка, який у складі II куреня в кінці серпня 1915 р. пройшов через Підгайці, Маловоди, Семиківці, Росоховатень і аж до Людвиківки. У складі цього куреня вступив у сутички з ворогом в околицях Маловод та Семиківців, а після короткого відпочинку у селі Вівся, 27 вересня уже у складі полку УСС, зайняв із своєю четою позиції під Сосновим.

Історіографія Січового Стрілецтва донесла нам розповідь про героїзм Петра Франка, який проявив він у боях по обороні села Семиківці, на Тернопільщині. Семиківці - третє після Маківки та Болехова місце, де Українські Січові Стрільці своєю відвагою й завзяттям у боях, здійснили невмирущий подвиг⁵⁰. Завзяті бої проходили тоді у чотирикутнику: Семиківці-Раковець-річка Студинка. Ворожий наступ почався 12 жовтня 1915 р. проведеним напередодні сильним гарматним

---

* Рукопис праці Петра Франка “Поземелля”, з власноручно виконаними автором рисунками та схемами, зберігається у ЦДА України у Львові - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 11, Арк. 33-69. До нашого часу ця праця може бути основою підручника “Військова топографія”.

вогнем. Але цей наступ, зустрівши рішучу стрілецьку протидію, захлинувся. Російські війська 30 жовтня пішли у новий наступ, підготовлений одноденним артилерійським обстрілом. Вночі, 1 листопада, їм вдалось, незважаючи на колосальні втрати, захопити Семиківці. На порятунок становища австрійське командування кинуло в бій Січових Стрільців. Біля Семиківець та у Раковецькому лісі зав'язався завзятий бій. Власне у цій стрілецькій контратаці відзначився Петро Франко, який на чолі свого підрозділу, незважаючи на сильний вогонь ворожої артилерії та кулеметів, швидко просувався вперед, захопив перші ворожі окопи та узяв у полон 15 російських солдатів. Цей протинаступ, організований Петром Франком, змусив ворога відступити на другу лінію своєї оборони. Криваві бої між Семиківцями, Раківцем та річкою Студинкою тривали до 3 листопада 1915 р. Зусиллями сотень Д. Вітовського та А. Мельника, усі російські атаки були відбиті, і 8 листопада на цій ділянці фронту припинились бойові дії. Так пройшов 1915 рік. А із самого початку нового, 1916 р. Петра Франка, як старшину з вищою технічною освітою, австрійське командування відрядило до летунської школи у Райльовац, біля Сараєва.

У часі, коли Петро Франко йшов соїми воєнними дорогами, у Львові догоряло життя його батька. Поет хворів важкою недугою - ревматоїдним артритом, яка почала наприкінці 1915 р. швидко прогресувати. Його дружина Ольга була на цей час у лікарні, сини Тарас та Петро - на війні, дочка Ганна - у Києві. Тому, за порадою лікарів, у середині жовтня його помістили жити й лікуватись до "Приюту для хворих та

виздоровців УСС”, який знаходився на вулиці Петра Скарги (тепер Євгена Озаркевича)⁵¹. Фронтовики - УСС, які перебували у приюті, оточили Івана Франка своєю великою любов'ю та увагою. Для них поет був одним із тих політичних і громадських діячів, які обстоювали ідею національної самостійності України й самовіддано підтримували національно-визвольну боротьбу нашого народу у часі війни. Іван Франко, ще на зорі створення січово-стрілецького руху в Галичині, підтримував їх організатора Кирила Трильовського, він був обраний почесним членом товариства “Січ”, для якого написав широко відомий марш:

“Гей, Січ іде,
Красен мак цвіте!
Кому прикре наше діло, -
Нам воно святе.
Гей, Січ іде,
Топірцями брень!
Кому люба чорна пільма,
А нам ясний день!
Гей, Січ іде,
Мов бджола гуде...
Рахом руки, разом серця,
І гаразд буде.
Гей, Січ іде,
Підківцями брязь,
В нашій хаті наша воля,
А всім зайдам зась!”

Іван Франко став ідеалом любові до України, символом прагнень і сподівань нашого народу на її національне відродження. На його прикладі виховувались сотні й тисячі молодих галичан, які у слушний час стали збройно виборювати ці ідеали. Іван Франко з великою радістю зустрів створення Легіону

Українських Січових Стрільців, й благословив своїх синів на збройну боротьбу за незалежність України. Про період перебування поета у приюті нагадує широко відома фотографія: “Іван Франко серед Українських Січових Стрільців у “Стрілецькій Захисті” у Львові. 1916 р.”, яка обійшла багато міжвоєнних та сучасних видань. Пробувши в притулку більш ніж пів року, поет повернувся додому.

А Петро Франко, закінчивши летунську школу, був направлений командуванням продовжувати службу не у летунські частини, бо такі вважалися елітними військовими підрозділами й служили там переважно австрійці та німці, а знову ж до Легіону Українських Січових Стрільців. Коли це було? У своїх спогадах він писав, що повернувся до Легіону під Соснів і що ледве що не потрапив там до російського полону. Але у Соснові стрільці перебували усю зиму аж до травня 1915 р. Отже, точної дати його повернення встановити не вдалося. Правда, віднайшовся наказ про відзначення Петра Франка найвищою подякою командування виданий 11 квітня 1916 р.⁵². Але це не означає, що у цей день він мусів бути в розташуванні Легіону УСС. Достовірно відомо, що у травні 1916 р. Петро Франко приїхав у відпустку, провідати хворого батька. З часом він згадував: “Коли 1916 р. в травні я приїхав на двотижневу відпустку до Львова, я помітив, що з Батьком зле. Др.Кобринський не робив ніяких надій. Записав рецепту, де серед ліків дігіталіс та стрихнін було по три оклики, Батько сказав: “Що, др. Кобринський хоче мене отруїти?” Я викинув ліки. Моя відпустка кінчилась. З Батьком було дуже зле. Я пішов до коменданта станиці УСС до др. Волошина з просьбою

о продовження відпустки. Але др. Волошин відмовив: "Ідьте на фронт, пане товаришу, як Батько помре, то вас повідомимо"⁵³. Чи можна пробачити сотнику Михайлу Волошину, який сам майже усю війну (від 1915 р. до 1918 р.) ховався від фронту на тилівій посаді коменданта станиці УСС у Львові, цей його вчинок? Тим більше, що на фронті було тоді затишшя. Через декілька днів після того, як М. Волошин відправив Петра Франка на фронт, його батько самотньо помер. Було це 28 травня 1916 року.

Похорон Івана Франка, який відбувся 31 травня 1916 року перетворився у велику маніфестацію українців усієї Галичини. Львівська газета "Діло" подала кількість "непроглядних мас народу" - десять тисяч тих, які прийшли віддати поету останню шану. У похороні брали участь й Січові Стрільці, які прибули прямо з окопів. Вони виносили домовину з дому, за нею йшли через увесь Львів під час похоронної процесії, а від брами Личаківського кладовища і до місця поховання, несли її на руках. Офіційні представники Українських Січових Стрільців - сотник Зенон Носковський та четар Осип Навроцький несли срібний вінок від Першого Полку УСС з написом: "Великому Каменяреві" - "Ми ломимо скалу!". Михайло Возняк писав, що стрільці усвідомлювали те, що "в особі Івана Франка зійшов до гробу батько наших самостійницьких змагань, що найшли блискучий вислів в організації осібного Українського Січового Війська. Коли покійник не зміг сам посвятити своїх сил для новітнього Запорожжа, дав йому свого сина Петра. Тим-то відчуло Українське Стрілецтво глибоко втрату свого духовного провідника та склонило прапори перед його безсмертним духом"⁵⁴.

За домовиною нашого генія йшов його син - четар УСС Петро Франко, який прибув прямо з фронту одержавши сумне повідомлення десь над Стрипою. "Петро, - писала Ганна Ключко, - єдиний з нас, мав змогу сповнити сумний обов'язок відпровадити покійного тата в його останню дорогу (я в тай час була у Києві, а Тарас на італійському фронті). Хоч відомо було, що тато запалення легень не переживе, і що він бажав хоч когось з нас бачити перед смертю, - Петро ніяк не міг дістати відпустки, тільки аж на прохорон"⁵⁵.

Смерть Івана Франка сколихнула Січове Стрілецьтво. У день похорон в усіх стрілецьких підрозілах було приспущено синьо-жовті, з чортими стрічками, прапори. А у "Приказі Бойової Управи" у Відні від 4 червня 1916 р. було сказано: "Усе Січове Військо відчуває глибоко втрату свого найбільшого Учителя та Провідника і з найбільшою пошаною клонить голови перед його Великим Духом"⁵⁶.

Після похорону батька, виконуючи його волю, Петро Франко передав бібліотеку поета, оцінену судовою комісією в 15 тисяч корон, Науковому Товариству імені Тараса Шевченка у Львові. Після полагодження цієї справи він повернувся у діючу армію. У "Поіменному списку бойових відділів I Полку Українських Січових Стрільців"⁵⁷, який відноситься до 1 червня 1916 р., ім'я Петра Франка знаходима як четаря другої сотні, якою в цей час командував поручник Роман Сушко, що в подальшому вписав блискучу сторінку у наші визвольні змагання. У цій же сотні повнили сужбу ще такі відомі старшини, як Андрій Домарадський та Софія Галечко. У своїх спогадах Петро Франко писав, що на його подальшому бойовому шляху: "Потім прийшли ходи й

переходи: Ком'янець-Подільський, Бірзуля*, Олександрівськ**, Одеса, Чернівці і похід на Львів⁵⁸. А в цей час, коли полк Українських Січових Стрільців перейшов Збруч і здійснював похід на Правобережну Україну у складі групи австрійських військ під командуванням архікнязя Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного), Австро-Угодщина як імперія уже стояла на порозі розвалу. Вона, як і інші Центральні Держави, економічно вичерпавшись, почала втрачати усі ті здобутки, які принесли їй дотеперішні перемоги. Серед чинників, які послаблювали могутність імперії, були самостійничькі рухи чехів, словаків, поляків, хорватів, словінців та угорців - тобто рухи народів, насильно загнаних у склад цієї імперії. У цій ситуації не стояли осторонь й українці, які почали готуватись до перебрання влади в краю. Вже наприкінці вересня 1918 р. у Львові було створено Військовий Комітет, завдання якого була військова сторона перебрання влади, а 18 жовтня Українська Парламентська Репрезентація скликала у Львові збори усіх українських послів австрійської Державної Ради та українських членів галицького й буковинського сеймів а також представників усіх діючих на цей час українських політичних партій. Ці збори уконституювали Українську Національну Раду, яка, спираючись на право самовизначення народів, проголосила на території Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття Українську Державу. Але 30 жовтня 1918 р. австрійський намісник Галичини відмовився мирно передати владу Українській Національній Раді. Виходячи із цього й враховуючи

---

* Бірзула - нині місто Котовськ, Одеської області.

** Олександрівськ - колишня назва міста Запоріжжя.

наманання польської меншини краю, випередити українців й захопити владу в свої руки, українці несподівано 1 листопада 1918 р. силою перебрали владу у Львові й в усій Східній Галичині. 9 листопада Українська Національна Рада визначила назву новоствореної держави - Західноукраїнська Народна Республіка.

Тоді, 1 листопада, у приміщенні Народного Дому у Львові діяв перший штаб Української Галицької Армії до якого увійшли такі старшини Українських Січових Стрільців, як сотник Д. Вітовський (Начальний Комендант), отаман С. Горук, поручники Б. Гнатевич, І. Бубела, І. Цьокан, четар Іванчук та підхорунжий Д. Паліїв. Вночі, з 1 на 2 листопада українські відділи заволоділи майже усіма стратегічно важливими об'єктами міста Львова, а на ратуші замайорів жовто-блакитний прапор. Але проти українців тут же виступили поляки й почалась завзята боротьба за Львів, яка переросла у довгу, кровопролитну українсько-польську війну.

Опорою української влади були Українські Січові Стрільці, які в цей час перебували на Буковині: бойовий курінь і частина вишколу в Чернівцях, дві сотні вишколу - на румунсько-буковинському кордоні та кіш - у Вижниці. І хоча наказ про виїзд до Львова УСС одержали ще 1 листопада, але через саботаж залізничників-поляків, перший їхній транспорт під проводом сотника О. Букшованого прибув до Сихова тільки 3 листопада, а подальші ешелони - 4 листопада. Після дводенних завятих вуличних боїв, лінія фронту усталася і уже 6 листопада Львів був поділений на дві частини. УСС займали тоді весь центр міста й північну його частину,

а також Цитадель, відтинок від теперішньої вулиці П. Дорошенка до вулиці Городоцької, казарми Фердинанда (напротів сучасного будинку цирку), та казарми поліції, вулицю Я. Мудрого, станцію Підзамче та район сучасного м'ясокомбінату.

Нам не вдалось встановити день прибуття Петра Франка з Чернівців до Львова, але достовірно відомо, що брав він участь в героїчній обороні Фердинандських казарм та палацу Голуховського (знаходився між вул. Коперника й вул. П. Дорошенка, в районі теперішнього Будинку Вчителя). Відтак, правдоподібно як командир сотні скорострелів, обороняв Високий Замок та Кайзервальд (Шевченківський Гай).

Вуличні бої у Львові, місті з переважаючим чужинецьким населенням, для українців були дуже важкими. Потрібно врахувати це й те, що полякам допомагала уся їхня держава, тоді як українці могли розраховувати тільки на військову спроможність Галичини. Тому полякам вдалось створити перевагу свого війська, і змусити українців по трьох тижнях завзятих боїв, залишити Львів.

Відразу ж після того, як українські війська залишили Львів, Петро Франко, десь 22 чи 23 листопада, запропонував Начальній Команді зорганізувати летунську військову частину. Полковник Г. Стефанів, який займав тоді посаду Начального Команданта Української Галицької Армії, схвалив таку ініціативу. З цього моменту Петро Франко почав свою невтомну працю як перший організатор й піонер українського військового летунства.

Свою працю почав він з докладного огляду летунських майданів - аеродромів в Рогатині, Стрию, Тернополі, Станіславові (теперішній Івано-Франківськ) та Красному, які належали колишньому австрійському летунству. Він вибрав майдан у Красному, бо при ньому

були добре збережені прекрасні анкари для літаків, приміщення-казарми для старшин й стрільців, а основне - майстерні, добре обладнані різноманітними верстатами. У Красному збереглися склади з достатком різноманітних приладів та інструментів. Важливим було й те, що Красне з військової точки зору, мало бездоганне розташування: віддалене від Львова всього за 46 км, а це яких 20 хвилин польоту. Був це й важливий залізничний вузол на лінії Львів-Тернопіль. Красне уже тоді було сполучене добротною дорогою із Буськом, від якого шосейні дороги розходились у різних напрямках. Крім того, Красне було з'єднане з Буськом вузькоколійкою.

Вибравши осередком летунства Красне, Петро Франко ще до початку грудня 1918 р. приступив до безпосередньої організації Летунського Відділу, а уже 1 грудня послідував Наказ Державного Секретаря Військових Справ такого змісту:

“1. Командантом Летунського Відділу і референтом летунства при Державнім Секретаріаті Військових Справ іменую поручника УСС Петра Франка*.

2. Летунський Відділ підлягає безпосередньо Державному Секретаріатові військових Справ.

3. Летовище wraz із всіма забудованнями і упорядженнями попередньої летунської сотні в Краснім переходить на виключний ужиток Летунського Відділу... **

Тернопіль, дня 1 грудня 1918 року.

Товариш Державного Секретаря Військових Справ Бубела, сотник⁵⁹.

---

* Командантом Летунського Відділу Петро Франко був до 26 березня, а референтом летунства - до 10 квітня 1919 р.

** З Наказу вилучено пункти, які регламентували організаційно-господарську діяльність Летунського Відділу й до особи Петра Франка не мали безпосереднього відношення.

В найкоротшому часі Петру Франку вдалось сформувати групу, до якої увійшли, крім нього, поручник С. Слезак та хорунжий УСС С. Кузьмович, і яка становила старшинське ядро Летунського Відділу. Він особисто їхдив до Станіслава, Стрия, Тернополя, двічі літав до Проскурова (теперішнього Хмельницька) де у справі організації летунства зустрічався з Головним Отаманом С. Петлюрою. Справи летунства обговорював з Головнокомандувачем авіації Армії УНР генерал-хорунжим В. Павленком та генерал-хорунжим Є. Мишковським. При допомозі вищезгаданих вищих старшин Армії УНР, для відділу було віднайдено літаки, двигуни, бензин, мастильні матеріали, а також боєприпаси та відповідні кадри. Уже в перших числах грудня до Красного з Одеси на шістьох літаках прибула сотня летунів. Серед Старшин цієї сотні були два полковники: Джем-Булат Кануков та Борис Губер. Після приїзду цих старшин, окремим наказом Начальної Команди Петро Франко надалі залишився командантом Летунського Загону, який невдовзі почав іменуватися полком, а полковник Д-Б. Кануков - його заступником. Крім того, окремим наказом від 1 січня 1919 р. за заслуги при організації летунських сил Української Галицької Армії, Начальна Команда іменувала Петра Франка - "сотником". У своїх спогадах він згадував, що поруч нього несли службу наступні старшини: "Полк. Кануков Джамбулат, сотн.: Новак, Євген Пуза, Федір Алелюхін, Нікандер Залозний, Іван Шестаків; пор.: Рудольф Земик, Осип Заславський, Василь Костів, Микола Ляліч, Франц Рудорфер, Михайло Савчук, Степан Слезак, Бернгубер, Антін Хрущ; чет.: Фелікс Шепарович, Микола Серіків; хор.: Михайло Іванів, Степан

Кузьмович, Леонід Міхенко, Калішевський, Михайло Мовчук, Сильвестер Соневицький; пхор.: Кавута; дес.: Жорський, Мельникович, Кліт, Найгавзер, Кубш, Томас Савчук та Кунке”⁶⁰.

Організаційно на одну летунську сотню припадав склад: командант, 3 старшини, 6 підстаршин, 110-180 рядовиків, 3 літаки з повним вирядом, механік, дві вантажівки, телефон та 30 км. кабеля до нього. На озброєнні летунського полку налічувалось біля 40 літаків*: австрійських “Бранденбург-64” та “Альбатрос-27”, німецьких “DFW”, “LWA”, “Ллойд”, “Фокер” та французькі винищувачі “Ньюпорт”. На літаках під і над крилами були зображені блакитно-жовті круги, а відзнакою летунів був пропелер, нашитий на ковнірі та рукавах.

Зорганізований таким чином летунський полк виконував розвідчу службу у ворожому тилу, слідкував за переміщенням ворожих військових частин, знищував військові об’єкти й ворожі літаки, виконував комунікаційну службу між Начальною Командою УГА та окремими корпусами й навіть з українськими дипломатичними закордонними представництвами. З самого початку бойових дій летунський полк здійснював військові операції по бомбардуванню польських гарматних батареї, які займали позиції на Високому Замку, бомбардували львівський залізничний вокзал, кадетську школу, польську радіостанцію та їхнє летовище на янівській оболоні. Відтак, при деякій стабілізації фронту, полк проводив докладну розвідку у

---

* Польські джерела явно завищували кількість українських літаків. Так, дослідник М. Козловскі вказував, що в українців налічувалось 80 машин. Див.: Kozlowski M. *Міędzy Sanem a Zbruszem*. - Kraków, 1990. - S. 211.

напрямі Сокаля та Перемишля, співдіяв з піхотою в околицях Самбора і т. п. Українські летуни виявляли неабиякий героїзм та мужність. У своїй праці “Українська Галицька Армія” Б. Гнатевич та О. Думін відзначали, що в ході бойових дій українські летуни збили 16 польських літаків⁶¹, а сучасний дослідник історії українського війська Б. Якимович наголошує, що “впродовж усієї польсько-української війни летунство УГА переважало поляків в умінні, силі й відвазі”⁶².

Особисто Петро Франко здійснив біля п'ятидесяти бойових вильотів за лінію фронту, один з яких закінчився для нього моло що не трагічно. Про цей політ він згадував так: “В 1919 р., день перед Різдвом (4.1.)* полетів я із пільотом Кавутою на північ, кинув бомби на кілька дворців, але літак мабуть ушкоджений обстрілом із-низу, упав у глибокий сніг коло с. Дубнова, недалеко від Володимира Волинського, де ми попали в полон. Прийшлося посидіти в люблинському замку, а потім переїхати до Кракова та Домб'я. Я на другий день утік уже з Кракова до близької чеської границі, а тоді через Прагу, Відень, Будапешт, Карпати, Станиславів назад до Красного. І так, 21 січня я знов повнив свою службу”**⁶³.

Через декілька днів після щасливого повернення, у житті Петра Франка сталася радісна подія - за згодою Начальної Команди й Секретаріату Військових справ він одружився. Узяв собі за жінку дочку священика Ольгу Білевич (1896-1987). На цей час Ольга мала уже закінчену львівську приватну гімназію. Перші дні після весілля проживали вони в Красному, де разом із своїми

* Тут помилка коректора. День перед Різдвом припадає на 6 січня.

** Дещо інакше описала цю подію Зиновія Франко. Див.: Франко З. За невідомих обставин. - с. 348.

дружинами несли службу полковники Б. Губер та Дж. Б. Кануков, сотники І. Шестаків та Н. Залозний й інші старшини. Але уже 14 квітня 1919 р. Петро Франко одержав від командування наказ відбути до Білгороду у Сербії з місією Червоного Хреста в справах українських полонених⁶⁴. Виїхав туди 13 травня⁶⁵, залишивши молоду дружину у її батьків.

Після невдалого закінчення визвольних змагань Петро Франко переїхав до Відня, куди незабаром з Галичини перебралась Ольга. У Відні займався видавничою справою, організувавши Видавниче Товариство “Франко Син і Спілка”. Видав низку популярних книжечок, “Лиса Микиту” свого батька, деякі нотні видання з музики на слова Івана Франка.

V ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ

У згадуваній уже нами "Автобіографії" Петро Франко відзначав, що 30 червня 1922 р., разом з дружиною Ольгою, повернувся в Галичину, окуповану на цей час поляками. В цей період Польща, до часу остаточного вирішення міжнародно-правового статусу Східної Галичини, мала мандат держав Антанти здійснювати лише військову окупацію цього краю. Перед Антантою вона зобов'язувалась гарантувати українцям культурну автономію, законодавчо надати їм право на свою мову у шкільництві та громадському житті, забезпечити право на самоврядування трьох галицьких воєводств. Але на практиці усі ці гарантії поляки ніколи не здійснили. Вони почали встановлювати повсюдно свою цивільну адміністрацію, здійснювати щодо українців політику терору, масових ув'язнень та заслань їх у концентраційні табори. Відомий дослідник українських національно-визвольних змагань В. Мартинець, аналізуючи цей період нашої історії, писав: "Зараз по окупації Східної Галичини поляки провели масові арештування та інтернування українців. Число заарештованих і інтернованих ішло на десятки тисяч, і - як дехто подає - за рр. 1919-1923 досягло 100 000, при чому тільки в одному таборі Бушкопи в Бересті померло 27000 людей! Проведено багато судових процесів і засудів за діяльність у час української влади"⁶⁶.

Польська окупаційна влада робила все можливе, щоби знищити українців як націю, здійснюючи для

цього цілий ряд послідовних, добре продуманих, акцій. Вони зліквідували усі українські кафедри при Львівському університеті, а сам навчальний заклад сполонізували й назвали його іменем свого короля – Яна Казимира. Українських студентів не допускали до вищих шкіл. Поляки започаткували акцію повного знищення українського шкільництва усіх рівнів, починаючи від початкового. Вони скасували Галицький Сейм, який діяв у Львові як автономний уряд. Врешті саму назву “Східна Галичина” замінили на “Східна Малопольща”. Тисячі українців, колишніх державних урядовців та військовиків українських армій, не були прийняті на державну службу. Поляки запровадили жорстоку цензуру української преси, українську кооперацію перевели під свій урядовий контроль, а селянам не дали можливості набувати землю при парцеляції.

Але найжахливішими для українців були: широкомасштабна колонізаційна акція, за якою поляки почали заселяти українські землі своїми військовими та цивільними колоністами, й асиміляційна акція, коли почалось польщення українського населення, повсюдне насаджування польських шкіл, будівництво чи не у кожному селі костелів, створення польських товариств і установ, перетягування українців на римо-католицький обряд і т. п. Усе йшло до того, щоби, як публічно заявив тоді професор Львівського університету, майбутній міністр віровизнання та освіти польщі С. Грабський “за 25 років у Східній Галичині не було українців”⁶⁷.

Така політика польської окупаційної влади викликала серед українців великий спротив. Вони все ще вважали

свій край за окрему державу - Західноукраїнську Народну Республіку, і були свідомі того, що вона існує, помимо польської акупації, що існує і її законодавчий орган в особі Української Національної Ради та створений нею уряд, який тимчасово перебував на еміграції у Відні. Українці вважали також, що тимчасова польська військова окупація повинна закінчитися у часі вирішення державно-правового статусу Східної Галичини. Українці у це вірили твердо й непохитно. Виходячи із цього, вони повели боротьбу за свою державну самостійність. З цією метою було зорганізовано революційну формацію - Українську Військову Організацію, яка зразу ж завоювала собі підтримку значної кількості українців у краю. "УВО була створена гуртом старшин, головно з-поміж складу колишнього Корпусу Січових Стрільців (Є. Коновалець, А. Мельник, Р. Сушко, В. Кучабський, М. Матчак, Я. Чиж, Є. Зиблікевич та ін.) з метою боротьби за самостійність України революційними засобами, розглядаючи себе як зародок армії в підпіллі"⁶⁸.

Але доля не була прихильною до українців - 15 березня 1923 р. рішенням Ради Послів Східна Галичина була приєднана до Польщі. Уряд Є. Петрушевича перестав існувати. Наш край на довгі роки попав під польську окупацію, і усі ці роки йшла непримиренна боротьба українського народу проти польського поневолення. У цій боротьбі приймали участь не тільки члени Української Військової Організації, а відтак Організації Українських Націоналістів, а й усі чесні українці - патріоти своєї Батьківщини.

Звичайно, за таких умов Петро Франко не зміг влаштуватись на роботу у Львові, не тільки за своїм

основним фахом інженера-хіміка, а й навіть звичайним шкільним вчителем. А для утримання родини будь-яка робота була йому вкрай необхідною. З великими труднощами місце праці вдалось йому знайти аж у Коломиї, куди він і переїхав на постійне проживання. Але до часу, поки він ґрунтовно не облаштував своє життя, дружина Ольга перебувала у своїх батьків у селі Полонична. У Полоничну із Коломиї часто приїздив Петро, тут у Полоничній у 1923 р. народилась їхня дочка Віра-Марія, на долю якої випали нелюдські випробування, про які розповідь йтиме вподальшому. З часом Ольга з маленькою дочкою переїхала на постійно до Коломиї, де народилася у них друга дочка - Іванна (Ася)*, про яку Зиновія Франко писала: "Іванна, яку звали Асею, була матір'ю п'яťох дітей і померла від важкої недуги лімфи"⁶⁹.

На цей час Коломия - центр Покуття, місто розташоване серед мальовничої природи на лівому березі Пруту - ген аж до 1939 р. була одним із найбільших українських культурних осередків Галичини. Незважаючи на те, що із 33400 її мешканців у 1931 р. тільки 6210 були українцями, тут діяли видавництва "Загальна Книгозбірня", "Української Загальної Енциклопедії", "Ока", "Рекорд" та інші, які у 1913-1928 рр. здійснили 238 книжкових, та біля 30 періодичних видань, серед яких й популярний у Галичині журнал "Жіноча доля". У місті було чотири народні школи, дві державні гімназії - польська й українська, яка існувала ще із 1893 р. і була одною із найстаріших, після львівської і перемишльської, українських гімназій у Галичині. Крім

---

* Діти Іванни (Асі) Франко (1925-1978) та її чоловіка Мирослава Галушака (1925-1987): Любов, Петро, Оріся, Адріана і Мар'яна.

цього, тут ще діяло декілька приватних навчальних закладів⁷⁰. У 20-х роках вчителями української гімназії працювали: А. Крушельницький - письменник й громадсько-політичний діяч Галичини радянофільського напрямку та О. Роздольський - відомий тоді фольклорист і перекладач. У цих роках у Коломиї жили і працювали такі письменники й поети, як Ірина Вільде (Дарія Дроб'язко), А. Чайковський та Ю. Шкрумеляк. Тут, у 1921 р. була заснована перша на гуцульщині музична школа - філія вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові, а у 1926 р. було розпочато створення музею народного мистецтва Гуцульщини, засновником і довголітнім директором якого був В. Кобринський, відомий громадський і культурний діяч, автор праць про народне мистецтво⁷¹.

З Коломиєю було пов'язане й ім'я його батька. Так, 1 березня 1880 р. Іван Франко проїздив через Коломию до села Нижній Березів і по дорозі був задержаний австрійськими жандармами, звинувачений у соціалістичній пропаганді і припроваджений у поліцейську камеру міської ратуші, а відтак до в'язниці коломийського окружного суду, де його протримали до 11 червня. Саме у цій в'язниці, як вважають деякі дослідники, поет написав свого "Вічного революціонера". У Коломиї Іван Франко побував ще у 1891, 1892, 1894 та 1896 роках. А 11 січня 1912 р. у приміщенні зали ощадної каси, мешканці міста слухали з його вуст поему "Мойсей"⁷².

Тут, у Коломиї, 11 вересня 1922 р. Петро Франко розпочав свою працю як контрактний учитель в українській державній гімназії. У ці роки до категорії "контрактних" відносилися вчителі (переважно

українці), які не мали відповідної освіти, або мали незакінчену освіту з предмету, який викладали. На роботу по контракту мав право приймати вчителя безпосередньо керівник навчального закладу, й то лише на короткий термін та на викладання непрофільюючих предметів. Звичайно, зоробітня плата такого учителя була нижчою у порівнянні з постійними вчителями, а його становище було безправним - він не був під захистом держави, а тому його доля цілком залежала від примх керівника навчального закладу. Практично контрактними вчителями змушені були бути ті українські вчителі, яким при кадровій політиці Польщі, не вдавалось знаходити постійного місця роботи.

Із “Особистої картки вчителя” Петра Франка ми дізнались, що він, як контрактний учитель, вважав своїм основним предметом викладання - руханку (гімнастику), а побічними - географію та англійську мову. Але практично йому довелося викладати й інші предмети про що він докладно подав у своєму “Перебізі життя”⁷³. Так, у 1925-26 та 1926-27 навчальних роках він викладав фізику, хімію та природу. А у 1924-25 та 1927-28 навчальних роках - математику. Очевидно, заробітки, які він мав у гімназії, не могли задовольнити повністю потреби його родини, тому він працював ще по сумісництву у коломийській жіночій гімназії Рідної школи. Сумлінно справляючись із своїми прямими обов’язками контрактного вчителя, маючи беззаперечний авторитет серед керівництва, вчителів та учнів гімназії, Кураторія Львівського шкільного округу, 26 жовтня 1929 р. змушена була визнати його “Постійним учителем середніх загальноосвітніх шкіл”⁷⁴. Змушена, бо весь час посадові особи-поляки Коломиї всіма

способами старалися очорнити його. До наших днів зберігся цікавий документ, який підтверджує це, - негласна характеристика, а вірніше донос директора польської гімназії в Коломиї якогось Станіслава Броня, який він послав своєму начальству. У цьому доносі відзначалось, що Петро Франко "...як вчитель, свої обов'язки виконував непогано, хоча й мав деякі дрібні конфлікти з учнями. Він ускладнив проведення спільного спортивного свята учнів місцевої (тобто польської. Автори.) з учнями П (тобто української. Автори) гімназії. Згідно із записами поліції був керівником нелегально існуючого "Пласту" у П гімназії, мав вплив на учнів свого навчального закладу й користувався в них високим авторитетом. Доказів про його нелояльність нема, але також нема фактів, які б свідчили про його лояльність з польською громадою. Поводився морально"⁷⁵.

Ще на самому початку свого перебування у Коломиї Петро Франко написав дипломну роботу, і врешті закінчив Львівську Політехніку. У дипломі, який він одержав 7 листопада 1923 р. вказувалось, що "Пан Петро Франко закінчив належне академічне навчання на Відділі Технічної Хімії, виконав дипломну роботу на тему "Опис природи і кількість складу даної речовини" та склав кінцевий усний дипломний екзамен із загальним добрим результатом, і на основі цього Рада Відділу Технічної Хімії надає йому ступінь інженера-хіміка"⁷⁶.

У 1923-25 рр. Петро Франко, як вчений-патріот України, находив можливість періодично доїздити з Коломиї до Львова й викладати хімію в Українському (таємному) Університеті. Це був університет створений у жовтні 1921 р. українською науковою громадськістю та студентською молоддю, без дозволу й проти волі

польської окупаційної влади. Цей навчальний заклад, зорганізований на зразок кращих університетів Західної Європи, у своєму складі мав три факультети: філософський, правничий (юридичний) та медичний. Першим його ректором був др. Василь Щурат, тодішній голова Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка. У 1922 р. кількість студентів сягала 1293 чоловік. Навчання провадилось таємно від влади. У таких, надзвичайно складних умовах, Український (таємний) Університет проіснував аж до липня 1925 р. Звичайно, усі викладачі, а були це провідні українські науковці Галичини, працювали в університеті безоплатно. На таких засадах працював і Петро Франко.

Про коломийський період Петра Франка Зиновія Франко писала так: “Живе там з родиною не в бозна- яких статках, вони для українського інтелігента в Галичині були недосяжною мрією, але безжурно”⁷⁷. Він знаходив ще час й для літературної праці, про що мова йтиме нижче.

Але, більш-менш унормальнений плин життя родини Петра Франка був перерваний подіями 1930 року. Саме у цей рік польська влада зорганізувала так звану “пацифікацію” - придушення українського спротиву окупаційній владі. Це була дика розправа з українським населенням Східної Галичини. Каральні військові загони, при підтримці поліції та осадників, по селах і містах у звірачий спосіб катували населення, знущались над провідниками українського політичного, громадського, культурного й господарського життя, нищили українські установи, чинили масові ув’язнення українців. Поляки провели тоді багато судових процесів із суворими вирокami. Саме тоді було заборонено

“Пласт” та закрито кільканадцять українських приватних шкіл. За деякими даними, тоді було “...зруйновано й частково спалено 800 сіл, арештовано 1700 і піддано тілесним покаранням багато селян”⁷⁸.

Акція “пацифікації” не проминула й родини Петра Франка. Його запідозрили у приналежності до українського підпілля й піддали поліцейським допитам, переслідуванням й, врешті, обшуку. Ганна Франко-Ключко писала: “Однієї ночі поліція обступила хату, в якій жив з родиною, вдерлась досередини та цілий день і цілу ніч перешукувала мешкання. Все перевернули й перетрясли, але ніхто із поліцаїв не догадався заглянути до старого куфра, що стояв на ганку і був битком набитий підпільною літературою, “Сурмою”^{*} і ін. У цьому куфрі мама привезла колись з Києва своє придане і, може, серце мами охороняло свою найлюбішу дитину”⁷⁹. Хоча це й врятувало його від ув’язнення, але польській окупаційній владі було добре відомим і його участь у нелегальному “Пласті”, і викладання в Українському (таємному) Університеті, і, врешті, не дуже лояльне ставлення до існуючих порядків, і тому 25 липня 1930 р. його було офіційно звільнено від вчительської праці. У своїй “Автобіографії” Петро Франко втрату праці мотивував “веденням культурно-освітньої роботи на селах”.

Деякий час, від 1930 р. до 1931 р. вдалось йому влаштуватись на посаду головного директора Районної Молочарні у селі Потеличі біля Рави-Руської на Львівщині. У цей час районні молочарні, які входили до крайового кооперативу “Маслосоюз”, охоплювали

^{*} “Сурма” - нелегальний журнал націоналістичного спрямування, видавався українцями у Литві у міжвоєнні роки й таємно розповсюджувався у Галичині.

своєю діяльністю декілька сіл, закупляли у селян молоко та здійснювали його переробку. Вони мали відповідне на той час технічне обладнання та фахово підготовлений персонал. Але така посада не могла задовільнити Петра Франка як у моральному, так і у матеріальному відношенні.

Ще на початку 1930 р. він остаточно переконався, що у тодішній польській державі йому не поталанить знайти роботи - ні як фахівцю інженеру-хіміку, ні як вчителю. У нього також пропали усякі надії на можливічть плідної літературної діяльності. Тому, саме у цей час, його захопив план виїзду з родиною на Радянську Україну, куди за міжнародною угодою між Польщею та Радянським Союзом повинні були відправитись польські спеціалісти. Про ці його наміри знала і сестра Ганна, і брат Тарас, який порекомендував йому вибрати для майбутньої праці місто Харків. Готуючись до можливого від'їзду, Петро Франко подумав про видання творів свого батька на Радянській Україні. Ще перед своєю смертю Іван Франко залишив заповіт, згідно якого призначив спадкоємцями своїх авторських прав синів Тараса і Петра та дочку Ганну. Знаючи про наміри Петра покинути Галичину й перебратись на Радянську Україну, Ганна 11 квітня 1930 р. із Закарпаття вислала братові доручення, згідно якого передала йому свою частку авторського права на видання батькових творів у харківському видавництві "Рух"⁸⁰. Таке ж доручення він напевно одержав і від Тараса, що давало йому змогу виступити, при необхідності, єдиним спадкоємцем творчості свого батька.

VI НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

У двадцятих роках на Радянській Україні почався так званий процес “українізації”, який за більшовицькими задумами повинен був обмежитись тільки шкільництвом. Але на практиці він охопив й пресу, літературу, кіно, науку та навіть державний і партійний апарат. Провідну роль в “українізації” відіграв народний комісаріат освіти й особливо його керівники, спочатку О. Шумський, відтак М. Скрипник. Завдяки цьому процесові, Україна досягла значних успіхів на відтинку освіти, культури та науки. Цим процесом скористались і діячі церкви - створивши Українську автокефальну Православну Церкву.

Така політика “українізації” давала надію багатьом українцям за межами Радянської України на те, що їхня Батьківщина стане самостійною державою. На Західній Україні почали поширюватися, хоча й не домінуючі у політичному житті, радянофільські настрої. Вони впливали із двох обставин: першою були ті утиски, які зазнавали українці від поляків, і другою, була віра в те, що на Наддніпрянщині, нехай і більшовицькій, можна будувати національне життя. Саме в цей час із широкою критикою більшовизму виступив історик В. Кучабський своєю працею “Большевизм і сучасне завдання українського Заходу”, у якій науково довів, що між комуністичним світоглядом і світоглядом національним нема й не може бути нічого спільного, що розрекламоване більшовиками розв’язання національного питання шляхом утворення “самостій-них” національно-територіальних республік не має на меті розвиток

національної ідеї, а тільки остаточне її знищення, що таку мету має так звана "українізація" Великої України. З таких позицій виступав тоді й журнал "Літературно-Науковий Вісник", який виходив у Львові під редакцією Д. Донцова. В опозиції до радянофільства стояла й Українська Військова Організація, яка репрезентувала зростаючий націоналістичний рух.

А. Жуковський та О. Субтельний у своєму "Нариси історії України" зазначали, що тоді, незважаючи на усі перестороги, на Радянську Україну "...з еміграції повернулися деякі культурні (М. Грушевський, С. Рудницький, А. Ніковський) та політичні, переважно з Української Партії Соціалістів-Революціонерів (П. Хрестюк, М. Чечель, М. Шраг), й інші діячі"⁸¹. У цей же час на Радянську Україну з Галичини виїхали сотні колишніх військовиків українських армій, велика кількість громадсько-політичних діячів, представників науки, культури, літератури та мистецтва. Майже усі вони у часі масового терору 30-х років були знищені.

Як і передбачалось, "українізація" проводилась більшовиками до часу, коли в Україні не почались самостійницькі прояви, які ставали небезпечними для Москви. У 1929 р. Сталін, знищивши у партії усю опозицію, проголосив свою "генеральну лінію" - проведення індустріалізації країни за рахунок селянства. На селі запроваджувалась примусова колективізація. До її противників - заможного селянства - було застосовано масовий терор. Сотні тисяч селянських сімей було депортовано з України у Сибір та Далеку Північ. Щоб зламати спротив колективізації селянством, більшовики вдалися до страхітливого засобу - вивезли з України весь хліб й організували

штучний голод, а вірніше - геноцид української нації, в результаті чого на Україні вимерло, за деякими підрахунками від шести до восьми мільйонів чоловік. За цим геноцидом послідувало планомірне, масове знищення діячів української науки, культури, письменництва, взагалі знищення усіх, кого можна було звинуватити в “націоналізмі” та “шпигунстві”. Більшовики також розгромили й українську церкву, знищивши духовенство. Такою страшною ціною вони зберегли свою імперію і без труднощів приступили до русифікації України. Забігаючи трохи вперед, звернемось до історика М. Дольницького, який писав: “Тож і не диво, що напередодні Другої світової війни підсоветська Україна являла собою велике цвинтаристе, повне могил замучених її найкращих синів. Являла собою один великий табір примусової фабричної і колгоспної невільницької праці, повний мовчазних рабів”⁸².

У 1931 р. Петро Франко, позбавлений вчительської праці, переслідуваний польською поліцією, виїхав на Радянську Україну. Але він не належав до тих, хто був “зачудований на схід”. Поїхав він туди на роботу, разом з групою польських інженерів, згідно польсько-радянської урядової угоди, яка була зумовлена гострою нестачею кваліфікованих спеціалістів у Радянському Союзі. А порадив йому це відрядження колишній його професор ще із Львівської Політехніки, Ігнацій Мосціцький, який у ці роки був президентом Польщі.

Місцем перебування Петра Франка на Радянській Україні був Харків, тодішня столиця УРСР, місто, університет якого, ще у 1906 р. присвоїв його батькові - Івану Франку, почесний ступінь доктора російської

словесності. Незабаром до Харкова приїхала його родина - дружина з дочками Вірою та Асею. Франків поселили у будинку, призначеному для проживання іноземних спеціалістів. У їхньому помешканні робочий кабінет Петра Франка прикрашав портрет батька, виконаний ще у Львові художником Юліаном Панькевичем (1863-1933). На превеликий жаль, "з вини Державного Видавництва у Харкові цей портрет пропав"⁸³. Будинок, у якому мешкали Франки, охоронявся міліцією. Як іноземцю, йому не дозволяли вільно спілкуватися з місцевими громадянами, що призвело до певної його ізоляваності в суспільстві. Як іноземний спеціаліст, мав прекрасні умови праці і матеріальне положення. Тут слід відзначити велику його передбачливість - він, після приїзду до Харкова, не прийняв запропонованого йому радянського підданства.

Петро Франко, хоча й мав відповідне матеріальне забезпечення, мусив пережити усі ті страхиття, які діялись на Україні. У Харкові йому довелося бачити наслідки голодомору - опухлих дітей, яким крадькома роздавав крихти хліба, одержаного по "спецкартках", бачити сотні трупів, яких вивозили з міста вантажівками. Як згадувала Зиновія Франко, - "він особисто врятував від голоду землячку-інженера, влаштувавши її до себе куховаркою, допоміг вижити сім'ї Лариси Гінзбург та іншим"⁸⁴. Був свідком переслідувань та масових ув'язнень української інтелігенції, знав про розстріли та заслання кращих її представників на Солонки й Сибір. Багатьох із них він особисто знав ще із Львова. Боляче вразила його доля Антона Крушельницького і його синів - Івана та Тараса,

які проходили по справі неіснуючого “білогвардійського терористичного центру” і над якими із садистською винахідливістю розправились: синів стратили, а його самого відправили на Соловки. Вразила Петра Франка й жорстока розправа з Лесем Курбасом та Миколою Зеровим. Усі ці події глибоко ранили йому душу. У розпачі він запитував: “Чому ми на вівтар оспівуваних нами ідеалів соціалізму маємо класти мільйони життів і без того не голублених долею українців?”⁸⁵. Зараз можемо тільки подивуватись, як він, в умовах масового терору, шпигуноманії і звинувачень інтелігенції у націоналізмі, в умовах, коли гинули сотні кращих її представників, в умовах позбавлення свободи думки, самостійності й почуття національної і власної гідності, і врешті, в умовах загального страху, доносів, наклепів та політичної й духовної аморальності, - знаходив у собі сили для плідної праці як науковець, винахідник й письменник.

Петро Франко працював у Харкові старшим науковим співробітником у Науково-дослідному Інституті фізико-хімії, а відтак, в Інституті молочної промисловості. За деякими даними ⁸⁶, одночасно викладав курс хімії у Політехнічному Інституті. Написав низку наукових праць, став плідним винахідником. Наскільки ці праці були на цей час актуальними й новаторськими, повинні сказати вчені-дослідники історії наукової думки на Україні, які, на превеликий жаль, до сьогоднішніх днів не зробили, хоча б короткого, аналізу його наукової спадщини. Тут ми можемо тільки подивуватися широкою тематикою його дослідницької наукової праці, великим діапазоном його наукових досліджень. У згадуваній нами

“Автобіографії”, Петро Франко вказував, що у цей період він “...покінчив ось такі наукові праці: “Одержання сульфатної кислоти та цементу з гіпсу в одній фазі”, “Дослідження газової фази термічного розкладу гіпсу”, “Одержання казеїну з молока при помочі електрики”, “Одержання автомателектроказеїну”. Почав роботу “Будова комбайну для одержання автоматказеїну при помочі електрики”. Написав праці: “Підручник неорганічної хімії”, “Енциклопедичний словник хімічної термінології”*, “Технологія Казеїну”. Словники: німецько-український (50000 слів), англійсько-український (10000 слів), українсько-німецький. Написав і видав декілька популярних книжок: “Теорія зглядности по Ейнштейну”, “Городина та її вирощування”, “Ягоди й овочі та їх перерібка”, “Безалкогольні напитки”, “Шведська гімнастика”. Зареєстрував 36 винаходів, головним чином з переробки молока при помочі електрики”⁸⁷. До цього переліку можна додати ще й такі його наукові праці, як “Історія хімії”, “Дещо про наркотики”, “Боротьба з алкоголізмом”, “Теорія Дарвіна” та інші, які він підготував до друку, перебуваючи ще в Коломиї ⁸⁸. Ось таку наукову спадщину залишив нам Петро Франко.

Дальше у своїй “Автобіографії” Петро Франко вказував, що перебуваючи у Харкові, він переробив на драми твори свого батька “Захар Беркут”, “Борислав сміється”, “Без праці”. Написав кіносценарій “Борислав сміється” Однак, тут допустив він неточність - драми “Борислав сміється” та “Захар Беркут” побачили світ у Галичині ще у 1930 році. Усі його праці, як наукові, так

---

* Рукопис цього словника загубився в архівах НКВС.

і літературні, які були написані у Харкові, після його від'їзду до Галичини, на Радянській Україні, як твори неблагонадійного іноземця, потай оголошеного “ворогом народу” потрапили до списків “не подлежащих распространению”. За іронією долі у Галичині, відгородженої Радянським Союзом залізною завісою, про цей великий доробок Петра Франка ніхто не знав.

Тут, у Харкові, працював особисто знайомий Петра Франка ще з часу його перебування у Легіоні Українських Січових Стрільців, колишній отаман Григорій Коссак*. Власне цей Г. Коссак зіграв у житті Петра Франка чи не фатальну роль, тому, на нашу думку, є необхідність зупинитись на цій особі дещо докладніше. Взагалі особа Г. Коссака була неоднозначною. Виходець із Дрогобича, син коваля, був одружений з дочкою польського шляхтича Яцковського. Ще до Першої світової війни став австрійським офіцером-кавалеристом, військовий вишкіл пройшов у Трієсті, Граці та Берліні. На нашу думку, він, хоча і створював ще до війни стрілецькі товариства, належав до тих австрійських офіцерів, яким сама стрілецька ідея була чужою. Тому не дивно, що він своєю поведінкою налаштував у ході війни проти себе значну частину стрілецтва. Про нього провідний стрілецький історіограф О. Думін писав: “Цей меткий і підприємчивий старшина через свою імпульсивну і нерівноважену вдачу, не зумів з'єднати собі прихильности загалу Стрілецтва. Число його сторонників, або як звалось в Легіоні “коссаківців”, дедалі зменшилось до невеличкої жмінки”⁸⁹. Боротьба

---

* Григорій Коссак був ліквідований більшовиками у 1931 р. (За іншими даними - у 1939 р.).

проти особи Г. Коссака, яка почалась ще в Карпатах, набрала актуальності в кінці 1915 р. Але лише у другій половині 1916 р., коли Начальна Команда здійснила деякі кадрові зміни в Легіоні УСС, Г. Коссака був зміщений зі своєї посади. Коли розглядати подальший його життєвий шлях, не маємо сумніву, що його особа справедливо була потрактована стрілецтвом як така, що нічого не мала спільного з ідеалами борців за незалежність України. Його старшинська честь не була вищою за усе - він пішов на службу до тих, з ким нещодавно так завзято боровся. Сучасні дослідники стрілецтва М. Литвин та К. Науменко зазначили, що "...у грудні 1924 р. з Праги до Харкова прибули 200 старшин Галицької Армії на чолі з її колишнім командуючим - полковником Грицем Коссаком"⁹⁰.

Г. Коссаку влаштував прийом сам М. Фрунзе - тодішній голова Революційної Військової Ради та нарком у військових справах СРСР і призначив його викладачем Школи червоних старшин у Харкові. У 1928 р. Г. Коссака закінчив у Москві вищі курси командного складу "Выстрел", після чого організовував у харківських інститутах військові кафедри, одержавши звання командира дивізії, тобто генерала. Але 15 січня 1931 р. його ув'язнили і звинуватили у створенні "Українського Національного Центру" на чолі з М. Грушевським та В. Голубовичем. Під тиском слідства, а може, проявивши малодушність, уже 29 січня 1931 р. він зробив заяву на ім'я начальника особливого відділу Українського Військового Округу Добродицькому, у якій заявляв: "...хочу добросовісно свідчити про їхню антирадянську діяльність і мою участь у цій роботі, бо хочу себе очистити і в дальшому ділами доказати, що я раз на

все зірвав з тими антирадянськими організаціями, п'ятно яке лежить на мені антирадянського діяча, хочу змити в крові ворогів Радвлади, що стали і моїми ворогами, хочу на ділі бути корисним робітником Радвлади. Зізнання у цій справі дам окремо”⁹¹.

“Очищаючи” себе, Г. Коссак зводив тоді наклепи на своїх земляків-галичан, в їх числі й на Петра і Тараса Франків. Свідчив, що “Франко Петр.. Когда в 1927 г. на Украину приехал Студзинский* и совместно с Грушевским и Левицким намечал людей, которых нужно из Польши перебросить на Советскую Украину для контрреволюционной деятельности, Петр Франко был одним из таких кандидатов”⁹².

Такого свідчення проти особи Петра Франка було у цей час достатньо, щоб звинуватити його у “зраді народу” як польського шпигуна та фізично знищити. Але органи НКВС цього не зробили - вони ждали слушного часу. Не проминув тоді Г. Коссак й Тараса Франка, про якого доносив, що той “...и по сие время проводит активную работу против Советского Союза и революционного движения в Польше”⁹³. І це тоді, коли Тарас Франко був далеко за межами Радянської України - жив і працював в Галичині.

Уже десь у середині 1936 р. Петро Франко почав відчувати, що над ним нависає небезпека. Він потрапив до “чорних списків” і чудом уник ув'язнення. Озброєні підозрілі особи переслідували його на вулицях, він постійно потрапляв під перевірки відповідних органів. У грудні його офіційно викликали до НКВС і вимагали прийняти радянське громадянство. Збагнувши, що це

---

* Тут - академік К. Студинський, який дійсно у 1927 р. був у Харкові як учасник Загальноукраїнської правописної конференції.

для нього й його родини може мати фатальний кінець, не погодився на те, мотивуючи тим, що за кордоном у Львові він має смертельно хвору маму. Тоді йому, як і іншим польським підданам, які працювали у Харкові, наказали протягом доби залишити Радянську Україну. Перед від'їздом у Петра Франка взяли розписку про нерозголошення подій в Україні, і попередили, що у випадку порушення цього зобов'язання, "рука покари знайде його й за Збручем". Він ще встигнув передати свою велику бібліотеку школі ім. Івана Франка, і, залишивши все своє майно, виїхав з родиною до Львова. Покидаючи Радянську Україну, збагнув, що усі злочинні й терористичні акції, які проводили більшовики, мали одну мету - нищити українство, яке б могло чинити опір тоталітарній системі, і нищити його до такої межі, щоби будь-яке її відродження стало неможливим.

VII ПОВЕРНЕННЯ В ГАЛИЧИНУ

У Львові, куди у 1936 р. повернулася родина Петра Франка, як і в усій Східній Галичині, життя українців, за час їхньої відсутності, не змінилось на кращу сторону. Поляки ще більше посилили свою протиукраїнську політику. Згідно конституції 1935 р. були значно обмежені права парламенту, а сейм і сенат - розпущено. Польща стала авторитарною державою. Українське Національно-Демократичне Об'єднання - провідна легальна українська політична партія - намагалась нормалізувати українсько-польські взаємини, надіючись що це приведе до зменшення польського тиску й до припинення польсько-української боротьби. Але ця, так звана, "нормалізація" не принесла бажаних наслідків. Поляки, особливо від 1938 р., посилили погроми українського населення та їхніх установ, проводили інтенсивну колонізацію. Єдиною реальною українською політичною силою залишалась й надалі Організація Українських Націоналістів, яка своїми революційними акціями протистояла польській державі з її поліційним режимом.

З приїздом Петра Франка у Галичину, почались такі знайомі йому митарства у пошуках місця праці. Пробував знайти її у Коломиї, але звідтам до вищого шкільного начальства у Львові зразу ж був направлений донос, згадуваного уже нами Станіслава Броня, у якому зазначалось, що Петро Франко "...у 1930 р. виїхав легально до Радянської Росії, і повернувся у листопаді 1936 р. Кілька днів перебував у Коломиї. Про події в Росії не хотів, і не хоче детально з ніким говорити"⁹⁴.

Дійсно, після повернення з Радянської України, Петро Франко вразив своїм замовчуванням тамтешнього життя не тільки найближчу родину, але й велике коло своїх знайомих. Він замкнувся у собі, а оточуючі друзі навіть не здогадувались, про його "зобов'язання", дане органам НКВС у Харкові. А у цей час шпальти галицької періодики рясніли повідомленнями про події на Радянській Україні - і про голодомор, і про репресії, і про усі наслідки "сталінської національної політики". У такій ситуації в Петра Франка особистий страх відійшов десь на задній план - перемогла любов і співчуття до свого замученого народу. Тоді, правдоподібно у газеті "Діло", він опублікував дві свої статті, у яких як очевидець, засвідчив перебіг жахливого голодомору на Радянській Україні. Написав про те, про що, як великий патріот своєї рідної землі, не міг промовчати.

Посаду вчителя вдалось йому віднайти спочатку у приватній середній школі у місті Яворові, на Львівщині, а відтак й у Львові, у школі товариства "Рідна Шкала". У ці роки, крім вчителювання, посильно займався ще й творчою літературною працею. У Львові мешкав тоді з родиною на вулиці Длугоша, 35 (тепер - О. Нижанківського).

Але він прагнув більшого - хотів присвятити себе науці. 1 квітня 1937 р. написав заяву до Президії Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові з проханням прийняти його звичайним членом цього товариства. У цій заяві дав перелік усіх своїх наукових праць та винаходів, і рівночасно запропонував товариству свою готовність зорганізувати та вести науково-дослідну хімічну лабораторію. Президія НТШ розглянула

цю заяву і 22 вересня 1937 р. іменувала Петра Франка своїм звичайним членом Математично-природописно-лікарської секції⁹⁵. Так він став членом НТШ - товариства, яке було першою і єдиною новітньою Академією українського народу. Як науковець, в умовах, коли всяко переслідувалась українська наукова думка, плідно працювати він не зміг. Тому, десь чи не на початку 1939 р. відвідав свого колишнього професора І. Мосціцького, який виклопотав для нього роботу по контракту в Японії. Уже навіть було призначено час від'їзду - 20-25 вересня. Однак цей план не здійснився, бо 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу й почалась жахлива Друга світова війна, яка принесла українському народу неймовірні страждання й втрати.

Наша розповідь про Петра Франка буде неповною, якщо не зупинимося на його літературній спадщині, адже його заслуги на письменницькій ниві були не менш помітними, та навіть більш вагомими, ніж заслуги на науковій чи спортивній ділянках. На превеликий жаль, до сьогоднішніх днів ми не маємо не тільки глибокого професійного аналізу його літературної спадщини, а навіть скромної газетної чи журнальної публікації на цю тему. Більш того, нам довелося зустріти у колишніх "спецфондах" деяких львівських бібліотек видання його творів з нерозрізаними ще сторінками! Це свідчить, що в наш час, через більш ніж півстолітньої заборони й забуття, молодому поколінню потрібно буде відкривати для себе заново Петра Франка. У нашому розпорядженні є тільки невелика оглядова стаття, написана ще у 1990 р. Зиновією та Вірою Франко - "Петро Франко у вимірах часу", яка у певній мірі заповнює цю прогалину. Але ця стаття так і залишилась

в рукописі* і є недоступною широкому загалу читачів. Отже, не претендуючи на широкий професійний аналіз, залишимо це фахівцям, ми зупинимось тільки на загальному огляді цієї, неторкнутої ще ніким, спадщини Петра Франка.

Петро Франко увійшов в українську літературу тоді, коли відійшли з життя такі відомі майстри прози, як І. Франко, Панас Мирний, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, а з ними й ціла реалістична школа, як певний етап історії письменства. На зміну їм прийшла нова генерація діячів літератури, серед яких у Галичині жили й працювали О. Кобилянська, В. Стефаник, Марко Черемшина, Б. Лепкий, І. Антонич, М. Яцків, С. Твердохліб, М. Рудницький, Ірина Вільде та інші. Усі вони були різними по своїх ідейно-естетичним уподобанням, але єдиними у своїй причетності до галицької віхи української літератури. Письменники цієї плеяди сліпо не запозичували й не переймали західноєвропейські віяння і течії декаденства, імпресіонізму, імажинізму та сюрреалізму. Правда, кожен із цих напрямів мав певний вплив на того чи іншого письменника або поета, націлюючи його на пошуки власних тем і форм їх втілення. Але література взагалі й надалі розвивалась у руслі наших національних традицій. Особисто Петро Франко не стояв осторонь цих процесів, але він не був на шляху новаторських творчих чи стилевих пошуків. Він поставив перед собою тільки одну мету - розширити тематичні горизонти української літератури.

---

* Зиновія Франко, Віра Франко. Петро Франко у вимірах часу. Неопублікована стаття, написана 17 грудня 1990 р. Її обсяг - 16 машинописних сторінок. Рукопис зберігається в домашньому архіві Надії Франко у Львові.

Галицький загал сприймав Петра Франка у першу чергу як продовжувача літературних традицій батька, відвівши йому місце мемуариста, а не як самобутньої письменницької особистості. Для такого сприйняття він дав деякі підстави, виступивши з нарисом “Іван Франко зблизька” (1937 р.), який був дуже схвально сприйнятий читачами. Він також зробив інсценізації батькових повістей “Захар Беркут”, “Борислав сміється” та поеми “Мойсей”. Дописав два розділи і цим закінчив незакінчену батьком повість “Борислав сміється”. Крім того, переклав на польську мову цього ж “Мойсея” та поему “Іван Вишенський”, які так і не побачили світу. “Проте його літературна франкіяна - відзначали З. та В. Франко - не була визначальною в його творчому доробку, вона була скоріше даниною великому батькові, продиктованою синівським обов’язком. Спадщину батька він ніколи не розглядав капіталом, на проценти якої мав жити, не збирався стригти купони з її акцій. Цю непричетність до “процентів” він робив своїм життєвим принципом і намагався де можна його дамонструвати і про це говорити”⁹⁶.

Тут розглянемо у хронологічному порядку основні твори літературного доробку Петра Франка. Повернувшись з еміграції, він у 1923 р. видав у Львові два свої історичні оповідання : “Битва під Пилявцями” та “Полковник Абазин”. Перше із них, написане у лютому 1922 р. в Берліні, відтворює блискучу премогу українських військ над польськими у часі народного повстання під проводом Богдана Хмельницького. Друге, написане у Бадені цього ж 1922 р., розповідає про славного сина українського народу - козацького полковника Андрія Абазина, який у часі війни проти

поляків під керівництвом Палія, здобув фортецю Немирів, а відтак обороняв Ладижин на Поділлі. Однак польський гетьман Сенявський, переважаючими військовими загонами, захопив Ладижин й винищив усіх його оборонців. Андрій Абазин прийняв за свій народ мученицьку смерть, будучи посадженим на палю. Ці історичні оповідання написані у часі невдалого вислідку наших визвольних змагань. Важко переживаючи ці події, Петро Франко не розчарувався й не втрачав надій на кращу долю свого народу в майбутньому. Він знав, що український народ, який на різних етапах своєї історії умів боротись й перемагати ніколи не припиняв цієї боротьби, незважаючи на понесені великі жертви. Він вірив, що пройде деякий час, і Україна знов буде мати і свої нові Пилявці, і своїх нескорених Абазинів.

Продовжувати таку тематику в умовах жорстокої цензури польської окупаційної влади йому не вдалося. Тому у Коломиї перейшов до написання невеличких п'єс, призначених для провінційного театру. Першою із них була одноактівка "Заздрісні", на мотиви німецьких драматургічних творів, вдало перенесених на український ґрунт, другою - "Марко спотикайло", яка за тематикою й стилістичними прийомами була на рівні драматургічних досягнень свого часу.

У 1928 р. Петро Франко видав окремою книжечкою своє оповідання "В пралісах Бразилії". Це типовий пригодницький твір, у якому своє художнє втілення знайшла тема еміграції. Сюжет оповідання - не складний - його герой Петро, закоханий у дівчину Марійку, у яку закоханий ще й іспанець. Мужчини вирішили, що дівчина дістанеться тому із них, хто найде для неї у цих непрохідних лісах орхідеї. Петро,

опинившись віч-на-віч у джунглях з дикими звірами й розбійниками, все ж таки виходить переможцем. Більш того, він ще знаходить в джунглях гумові дерева, які стали сировиною для його підприємства. Йому дістається Марійка, а суперник стає йому спільником у виробництві. Петро в цьому оповіданні - це український варіант супермена, який здатний усе подолати і якому усюди щастить. Оповідання написане для того, щоб соїм "щасливим кінцем" "...наштовхнути українських емігрантів на промисли, навіть порадити їм, як натрапити на ці "золоті жили", що можуть допомогти їм розбагатіти. І разом з тим допомогти їм об'єднатись, щоб не денаціоналізуватись і, навпаки, зберегти і далі розвивати свою національну ідентичність у цих умовах" ⁹⁷. Принагідно можна згадати, що редактором цього видання був Іван Зубенко - письменник й журналіст, родом із херсонщини, який з 1926 р. пов'язав свою долю з Коломиєю. У 1930 р. коломийське видавництво "Чорногора" випустило у світ збірку оповідань Петра Франка "Дядько шкіпер", названу так за першим її оповіданням. А взагалі у збірці сім, не пов'язаних між собою сюжетно, оповідань. Перше із них - "Дядько шкіпер" - твір нескладної сюжетної лінії. Серед команди торговельного судна знаходилась дівчина - красуня Горпина. Нею захопились усі моряки, але вона не звертала на це уваги. Підстаршина (маат) команди вважав, що дівчина повинна дістатись йому, як старшому рангою. Але Горпина вибрала розповідача, який виступав в оповіданні під займенником "Я". Цей свій вибір Горпина зробила після великого шторму, від якого врятував судно дядько шкіпер. У приступі ревнощів маат підпалив судно.

Команда врятувалась, тільки дядько шкіпер загинув разом із судном. Друге - "Рудий щур" - оповідання також на "морську" тему, у якому описана боротьба команди судна із хитрими й підступними щурами. Третє оповідання - "Рюрикова слава" - довільний авторський переказ однієї із хронік варязького літопису про похід Рюрика на слов'янські землі й заснування ним давньоруської держави. Дальше у збірнику йде оповідання "Кедрове зерно", яке переносить читача в Заполяр'я, де героїня на прізвище Любченко - мужня та відважна жінка, переодягнувшись у мужчину, разом із своїм колишнім чоловіком, переносить усі труднощі експедиції. Щоб врятувати свого чоловіка, вона за нього прийняла на себе смертну кару. Власне, у цьому оповіданні благородство жінки піднято автором на найвищий щабель. П'яте оповідання - "Висока гра" - розповідь про те, як у далекі степи Аргентини у пошуках заробітків потрапив наш земляк. Автор увів читача в життя і побут аргентинських ковбоїв, звернувся до опрацювання теми далеких країв, куди ще не доходило перо українського письменника. Шостим оповіданням було "Perla de America", у якому Петро Франко підняв нову для нашої літератури тему - тему наркоманії, немов відчуваючи, що більш ніж через півстоліття ця тема стане для нас уже аж надто актуальною й злободенною. Оповідання - це лист-сповідь дочки своєму батькові, дочки, яка стала жертвою страшної пристрасті й яка усвідомлює свій неминучий кінець. І, нарешті, завершує збірку оповідання "Молочко", яке перенесло читача на нашу рідну землю під польською займанщиною. Сюжет не складний - селянські діти збирали гроші на утримання

своєї приватної української школи. Герої оповідання - неповнолітні діти, серед них і Михась, якого із-за лагідної вдачі прозвали ровесники "Молочком". Діти зібрали пожертви спочатку у своєму селі, а, відтак, вирішили зробити це ще й у присілку, до якого потрібно було добиратись через ліси, яри та непрохідні болота. Поліцаї, дізнавшись про цю дитячу акцію, зробили на них засідку. Але діти перехитрили їх, зібрали на хуторі щедрі пожертвування на "Рідну Школу", щасливо повернулися додому. У цьому коротенькому оповіданні Петро Франко показав національну свідомість підлітків, які збагнули потребу освіти рідною мовою, потребу свого національного самоутвердження.

Була ще у Петра Франка повість "Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС", написана у 1937 р. й видана у львівському видавництві Івана Тиктора з оформленням славнозвісного Едварда Козака. Час написання повісті був часом пікових точок в еволюції двох тоталітарних систем - більшовизму й нацизму, час коли визрівали міждержавні конфронтації, які в подальшому призвели до воєнного конфлікту. Власне Україна мала стати ареною зіткнень інтересів цих двох ідеологічних систем, стати місцем їх воєнних дій. Автор ставив питання: чи Україна у випадку війни вистоїть, а чи буде роздавленою цими двома воєнними потугами? Герой повісті - інтелігентний й освічений офіцер, потрапив з-над берегів Стрипи у Сірію, потім в аравійські степи й пустелі, де проходили бої між турками та арабами. У ході цієї війни відбулась низка баталій та сутичок. Пройшовши через різні випробування, одержавши досвід бійця й парламентарія, розвідника й дипломата, офіцер-четар

повернувся у рідні краї. Ця повість не була мемуарною, однак мала певні автобіографічні риси. Читач легко може впізнати в образі офіцера-четаря самого автора, в образі Дзюні - його дружину Ольгу.

Недивлячись на те, що поза нашою увагою залишились ще такі твори Петра Франка, як п'єси "Інститутський жарт" та "Сигнал", поема "Гутна", пригодницька повість "Пачкар Демко" та інші, а також переклади з англійської - можемо впевнено зробити висновок, що він, "...як письменник постать непересіна. Насамперед обсягом тем, нових для української літератури. Він непересічний своїм жанровим розмаїттям, різностильовістю творчого почерку, вмінням зацікавлювати інтригувати, і вести за собою читача. Разом з тим він непересічний і різноаспектністю знань і вмінь, здатністю з однаковою ерудицією торкатись минулого, аналітично осмислювати сучасне і прозїрливо заглядати в майбутнє, ретельно готуючи це омріяне українським народом майбутнє своєї державної незалежності в сьогоденні" ⁹⁸.

VIII ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ

23 серпня 1939 р. у Москві був підписаний німецько-радянський пакт про ненапад та таємний протокол про розподіл впливів між двома партнерами цих переговорів. Згідно цьому таємному протоколу, у випадку територіальних і політичних перетворень в областях, що належать польській державі, ця територія мала бути поділеною на “сфери впливу” Німеччини та СРСР, між якими кордон мав би пройти по лінії рік Нарва-Вісла-Сян. Таким чином, Східна Галичина була потрактована як сфера впливу Радянського Союзу. А уже 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, і ця подія започаткувала Другу світову війну. За лічені дні німецькі війська зайняли західну частину Галичини по лінію Сокаль-Львів-Стрий. 12 вересня підрозділи вермахту прорвались до Львова й розпочали облогу міста. Але згідно таємної угоди між Ріббентропом і Молотовим, 17 вересня Червона Армія перейшла польський кордон й окупувала Волинь і Східну Галичину. Командування польською обороною Львова 22 вересня здало місто радянським військам. Навий радянсько-німецький договір, підписаний у Москві 28 вересня, встановив кордони між Німеччиною й СРСР вздовж Сяну і Бугу.

У часі, коли більшовицькі війська захоплювали західноукраїнські землі та у перші дні їхнього перебування у краї, коли кордон між Німеччиною і СРСР ще не був остаточно встановлений, з Галичини й

Волині виїхало на Захід 20000 втікачів-українців⁹⁹. Мав намір покинути Львів й Петро Франко, про що Зиновія Франко згадувала так: “Почалась Друга світова війна, і радянські війська за домовленістю з фашистською Німеччиною перейшли Збруч. Замість радості Петра Івановича охопила тривога. Ще б пак! Він знав, що на нього чекатиме “неминуча розплата” (о, радянську дійсність періоду “розквіту” сталінщини він добре спізнав). Якось увечері він зайшов до брата й повідомив, що “сидить на клунках” і хоче податися до Відня. Навіть уже домовився із залізничником про потаємний перехід через невстановлений ще на річці Сян кордон...”¹⁰⁰. Але, з невідомих нам причин, здійснити свій задум йому не вдалося. 19 вересня 1939 р., під час німецького бомбардування Львова, коли було знищено Святодухівську церкву при Греко-Католицькій Богословській Академії та ще ряд будинків у місті, під руїнами опинився й будинок на вул. Обертинській, 30 (тепер вул. Зарицьких) у якому мешкав Петро Франко. Сам він випадково залишився живим, і тоді ж перебрався у батьківський дім.

Вересневі події 1939 р. на довгі роки увійшли в радянську історію, як “возз’єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі СРСР”. Це “возз’єднання” було, з одного боку здійсненням багатолітніх мрій українського народу, а, з другого, насадженням Західній Україні сталінського тоталітарного режиму. Ось чому серед українців Галичини воно було сприйнято неоднозначно. Для встановлення своєї влади, більшовикам потрібно було мати загально визнаних у Галичині людей, щоб таким чином залучити на свою сторону основний загал

населення. З цією метою вони лицемірно використали такі галицькі постаті, як Кирила Студинського та Петра Франка. Зиновія Франко далі згадувала, що у перші дні “возз’єднання” Петра Франка викликали до обкому партії і мали з ним таку розмову: “Нам, Петре Івановичу, добре відомі ваші статті (з цього почали розмову), але ми не маємо до вас за них ніяких претензій, бо розуміємо, що до їх написання змусили вас обставини життя, адже жили ви все-таки за панської Польщі. Тепер ви потрібні нам. Ми хочемо, щоб вас обрали депутатом Верховної Ради УРСР і як депутат ви допомогли нам утвердити Радянську владу на західних землях України”¹⁰¹. Таким чином Петро Франко став депутатом Народних Зборів Західної України, які почали свою роботу 26 жовтня 1939 р. в приміщенні львівського театру опери й балету. Тоді “перед заповненим залом першим виступив Петро Франко, який вніс пропозицію доручити відкриття зборів найстаршому депутатові, яким є професор Львівського університету Кирило Йосипович Студинський. Пропозицію схвалили, професор Студинський вів збори і виступив з доповіддю “Про входження Західної України до складу УРСР”¹⁰².

У ці дні Петро Франко, як член Повноважної комісії Народних Зборів, відвідав Москву та Київ. Йому було доручено виголосити заяву Повноважної комісії Народних Зборів у Верховній Раді УРСР, заяву, у якій славословилося “батька усіх народів” і суцїх тоді “вождів” українського народу. У листопаді 1939 р. йому дали можливість бути у Москві на святкуванні річниці т. зв. Великої Жавтневої соціалістичної революції та бути на зустрічі стаханівців московських підприємств

з членами Повноважних комісій Народних Зборів Західної України і Західної Білорусії. У 1940 р. його було обрано депутатом до Верховної Ради УРСР, за його ж словами “мавром на час”, для слухняного виконання намірів держителів влади. Крім цього, у цей час він був членом Президії Львівської міської Ради депутатів трудящих. Займав тоді посади декана товарознавчого факультету Українського державного інституту радянської торгівлі у Львові (тепер Львівська Комерційна Академія) у якому, як професор, викладав неорганічну хімію. Одночасно був директором Літературно-меморіального музею Івана Франка, відкритого 10 жовтня 1940 р. Для музею збирав експозиційний матеріал, у чому допомагала йому дочка Віра.

Петра Франка обрали членом Ювілейного Комітету по відзначенню 80-річчя з дня народження Івана Франка. Брав участь у вечорах пам'яті батька. Про один такий великий вечір за участю Петра Франка, який повинен був відбутися у львівському “Палаці піонерів”, є спогади його учасника: “В травні мав відбутися великий вечір у 25-ліття смерті Івана Франка, а участь мав взяти спеціально запрошений син поета, Петро Франко, і кілька поетів. Прийшли ми до палацу піонерів, піонери вже є, але з дирекції нема нікого. Чекаємо чверть години, пів години, три чверті - господарі не приходять. Нарешті Петро Франко говорить піонерам: “Ваші товариші начальники не являються, хоч нас запросили, то ми обійдемося без них. Я скажу вам кілька слів про мого батька Івана Франка...” І почав говорити про батька - а що слухали його головно жидівські й польські діти, бо українських дітей батьки до “Палацу піонерів” не пускали, тому говорив по-польському -

та між іншим не забув згадати, що його батько особливо ненавидів таких людців, як ті “товариші”, що так неповажно ставились до своїх обов’язків”¹⁰³.

Посильно займався Петро Франко й літературною та науковою діяльністю. Як публіцист, поміщав свої праці у таких часописах, як “Коммунист”, “Правда”, “Труд”, “Огонек”, “Советская Украина”, а також в обласній пресі. Звичайно, його публіцистичні матеріали, у яких він прославляв “возз’єднання” та “батька усіх народів”, більшовицька преса з радістю друкувала, але коли мова йшла про інші публікації, то находили причини, щоб відмовити йому. Так, у 1940 р. Петро Франко вів листування з Інститутом фольклору у Києві про видання його збірки “Коломийки” та “Весілля в с. Нагуєвичях Дрогобицького повіту”, надіславши ці матеріали адресату. Однак одержав відповідь, що у зв’язку з відсутністю паперу, його праці скоро друкувати не будуть¹⁰⁴. Після приєднання Буковини, одним із перших, відвідав у Чернівцях Ольгу Кобилянську, з якою ще його батько перебував у товариських взаєминах. Весь цей час він приділяв увагу й громадській роботі.

Але день за днем у житті Петра Франка минали у невизначеності. Наче домоклів меч, висіли над ним слова: “Вы от нас, Петр Иванович, удрали, а мы вас опять поймали”¹⁰⁵, які сказали йому більшовики після свого приходу до Львова. Потішав себе надіями: “Може сталінський терор, досягши свого апогею, пішов на спад, і його щупальця не досягнуть нашого краю. А втім, якщо й досягнуть, то в долі моїх земляків буде і моя доля”¹⁰⁶.

А тим часом у краю після “возз’єднання” пройшли величезні зміни. Більшовики почали тут господарю-

вати на свій лад. Вони ввели свою адміністрацію, перевели шкільництво на свою систему, у якій обов'язковим стало вивчення російської мови, вони ліквідували усі українські громадські, культурні, наукові, торгівельні та господарські товариства і установи, зокрема і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. Вони розпустили і заборонили усі українські політичні партії. У підпіллі діяла лише Організація Українських Націоналістів. Більшовики націоналізували банки та велику промисловість, а на селі ввели надмірні продуктові податки, щоб цим змусити селян вступати до колгоспів. Для здійснення політики "советизації" до Галичини було спрямовано велику кількість працівників партійного апарату й НКВС. Почались масові ув'язнення та заслання в глиб Росії українських громадян. Зимою 1940 р. більшовики провели масову депортацію місцевого населення у Сибір. Серед багатьох інших тоді були ув'язнені лідери українських політичних партій: Кость та Дмитро Левицькі, Остап Луцький, Володимир Старосольський, Сильвестр Герасимович. Загинув у в'язницях НКВС товариш Петра Франка - Іван Чмола, з яким він у роки далекої юності організував у Львові перший "Пласт". Митрополит Андрей Шептицький у своєму листі до Ватикану від 7 листопада 1941 р. оцінював кількість ув'язнених, насильно вивезених і убитих українців з однієї тільки львівської дієцезії - 200000, а з цілої Галичини - 400000 чоловік. Польський еміграційний уряд в Лондоні оцінював кількість депортованих із східних територій колишньої Польщі, тобто з українських і білоруських земель, окупованих більшовиками у 1939-1941 рр. - 1500000 чоловік¹⁰⁷.

Становище Петра Франка було тоді надзвичайно складним. З однієї сторони він мусив виконувати розпорядження влади, а з другої не міг не реагувати на звернення до нього за допомогою покривджених людей. Нам відомі непоодинокі випадки, коли він, як депутат Верховної Ради УРСР, рятував багатьох представників української інтелігенції від арештів та депортацій у Сибір. Відомий літературознавець С. Крижанівський, згадуючи про долю сина Василя Стефаника - Юрія, писав: "...Юркові припало потрапити за ґрати тричі: за Польщі, "у політичній справі", за Радянщини, з вересня 1940 до травня 1941, ніби за належність до ОУН, як сказано у "бібліографічному довіднику до історії українців у Канаді" (1986 р.) і також згодом, за нацистської окупації. ...Відомо було й те, що виручили його з лабет НКВС депутат Верховної Ради СРСР Кирило Студинський та Депутат Верховної Ради УРСР Петро Франко"¹⁰⁸. Як згадувала Зиновія Франко, Петро Франко брав під захист тих, які потрапили під неписані закони сталінщини. Так, він влаштував на роботу до музею Івана Франка Струтинську та Радловську, чоловіки яких перебували в ув'язненні, а також дочку священника - Лідію Кедринську. Він матеріально допомагав бідним студентам, заступався за тих, кого мали вивезти на заслання, серед яких була й Марія Деркач - відома на цей час в Галичині дослідниця рукописної спадщини Івана Франка та Лесі Українки. Р. Горак, автор низки повістей-есе з життя та діяльності Івана Франка, писав про те, як у 1940 р. до Петра Франка - директора батьківського музею звернулась знайома їхньої родини Целіна Зигмунтовська з проханням виклопотати їй у

нової влади гарний будиночок “з городиком, садком, альтанкою”. “Петро обіцяв допомогти, і, як твердить його дружина, вони обоє незабаром відвідати Циліну Зигмунтовську в її новому будинку в Брюховичах”.¹⁰⁹ Заступався й за підступно схоплених органами НКВС. “На це заступництво, - писала Зиновія Франко - дивились скося в обкомі і в інших установах, але часто, очевидно для того, щоб люди плекали якісь ілюзії, щодо сили депутата, представники влади змушені були задовільнити його клопотання”.¹¹⁰

22 червня 1941 р., коли Німеччина напала на Радянський Союз, будинок Петра Франка почали охороняти співробітники НКВС. 28 червня йому звеліли приготуватись до евакуації. Він, зібравшись, одержав ще дозвіл від охорони попрощатись з смертельно-хворою мамою, яка на прощання сказала йому: “Тікай, синку, я добре знаю, хто такий Сталін”. Петро лише відповів: “Пізно, мамо!”. Петра Франка, разом із подружжям Студинських, доставили легковим автомобілем на залізничний вокзал і помістили у переповнений вагон, який охороняли енкаведисти. Ешелон відправили на Схід і слід його загубився. Офіційна версія є така: Петро Франко і Кирило Студинський загинули під час бомбардування ешелону німцями. Але існують ще дві правдоподібні версії обставин їх загибелі. Перша: розстріл після ув'язнення десь під Золочевом, та друга - вбивство на етапі десь між Львовом та Києвом. Останнім часом появилася ще й третя версія, яку має ще перевірити “Меморіал” - спалення живцем, разом з іншими в'язнями в одній із сільських хат на Харківщині перед евакуацією. Але це місце, до часу ідентифікації останків утримується в

таємниці.¹¹¹ Згадуваний уже нами Р. Горак описав ще одну, правда мало вірогідну, версію зникнення Петра Франка та Кирила Студинського, яка виходила з кіл колишніх членів КПЗУ. За цією версією, свідок подій, депутат Народних Зборів, Г. Лінинська розповідала про те, як вона була, в часі вивезення, у цьому ж самому вагоні, що й Петро Франко та Кирило Студинський. “Було дано інструкцію, - згадувала вона, - що у випадку бомбардування поїзду, усім вийти з вагонів і залягти неподалік насипів. Поїзд справді бомбардували десь під Тернополем. Як і було наказано, всі повискакували з вагонів і залягли неподалік. В один момент побачила, як зірвались Студинські та П. Франко... і кинулись бігти у напрямку поля. Їх втечу перервала автоматна черга”¹¹². Г. Лінинська нібито ще бачила, як вони попадали. Нам, правда, важко навіть уявити собі, як “зірвався й біг” сімдесятирїохрїчний, хворий на сердечну недугу, Кирило Студинський* та ненабагато молодша, також хвора його дружина. На жаль у нас і досі не створено спеціальної урядової комісії, яка б зайнялася розслідуванням цієї трагедії. Ми ще й досі не знаємо, де й коли обірвалось життя Петра Франка й де місце його поховання.

Дружина Петра Франка Ольга, яка по щасливій випадковості залишилась у Львові, уже з самих перших днів німецької окупації, почала розшуки чоловіка, не втрачаючи надії на те, що він це живий, що він десь відгукнеться. На початку липня львівські “Українські

---

* Про те, що К. Студинський дійсно у цей час мав хворе серце, див.: Єдлінська У. Вчений великих заслуг і доброго серця // Вісник НТШ. - Львів, осїнь 1991. - Ч. 2. - С. 8.; Літопис нескореної України. - Львів, 1993. - С. 116.

щоденні вісті” у постійній рубриці “Подайте вістку” повідомляли: “28 червня о годині 11 НКВД забрало Петра Франка. Хто має про нього якусь вістку, хай подасть його родині. Адреса: Львів, вул. Франка, 2”¹¹³.

Не втрачала Ольга Франко цієї надії усе своє життя. О. Сенатович, автор вступної статті до її книги “Практична кухня”, писала: “Ольга Франко прожила дуже довге життя. Ще на своє 90-річчя готувала гостину для своїх рідних: дочки, внуків і правнуків. До 91-го року життя Ольга Федорівна варила і пекла, весь час чекаючи, що відчиняться двері і на порозі з’явиться її чоловік. Тому стіл щоденно накривали сніжно-білою скатертиною, бо Петро Іванович був педантом у побуті, завжди болісно сприймав порушення чистоти і гармонії”¹¹⁴.

Через дев’ятнадцять днів після того, як від перону львівського вокзалу відправився цей зловіщий ешелон на схід, який повіз Петра Франка у його безсмертя, у Львові самотньо померла його мама. А ще через декілька місяців, у вересні 1941 р. його дочку Віру німецька окупаційна влада запроторила з політичним звинуваченням у в’язницю на вулиці Лонського (тепер вулиця С. Бандери, 1). Там вона була свідком, як німці виявили трупи живцем замуrowаних у камерах в’язнів - жертв сталінських опричників. Через загразоване вікно своєї камери бачила, як сотні львів’ян розшукували серед цих замордованих своїх рідних і близьких. В подальшому перенесла й перестраждала усі етапи нациської неволі. Уже у жовтні її переправили до варшавської в’язниці Пав’як, а через декілька тижнів - у центральну берлінську в’язницю. Відтак на її тернистій дорозі був найбільший у Німеччині жіночий

табір Равенсбрюк, у якому за колючими дротами перестраждала майже чотири роки.

Після звільнення американськими військами - попрямувала додому, до Львова. Але уже в Бресті її скерували на ПФП (проверочно-фльтрационный пункт), у якому продержали два місяці, домагаючись зізнань у приналежності до шпигунів. Її відпустили, але не надовго, бо уже у вересні 1945 р. у Львові, її знов ув'язнили й звинуватили у "шпигунстві на користь Америки" та у "зраді Батьківщини". Літаком відвезли до Києва, на Короленка, 33, де у цій в'язниці знову на неї чекали і одиночна камера, і нічні допити. А далше була сумнозвісна Бутирка у Москві. 31 січня 1946 р. її звинуватили за статтями 54-1 "А", 54-6 і засудили "особым совещанием" на п'ять років таборів та на довічне заслання у Сибір. На її невільницькому шляху була Воркута - шахта № 1, де "працювала" на відкатці вугілля. Сильні морози та злиденне харчування спричинили запалення легень. У в'язничному стаціонарі врятувала її лікар Марія Коцюба - дочка легендарного Начального Вождя Української Галицької Армії - генрала Мирона Тарнавського. Вона домоглася й того, що Віру Франко, після видужання, залишили санітаркою у цьому ж стаціонарі. Посильну допомогу надавав їй стрийко - Тарас Франко - посилаючи пакунки із харчами. 12 липня 1951 р. її відправили з Воркути на висилку в Усть-Кан Красноярського краю, де й перебувала до 27 листопада 1953 р., до часу свого звільнення. Повністю її реабілітував київський суд лише 14 грудня 1959 р. Дозвіл на повернення до Львова одержала, мабуть, стараннями Тараса Франка. Отак дві тоталітарні системи жорстоко пройшлись по долі Віри

Франко. Позбавлена волі у свої дев'ятнадцять років, коли тільки вступала у самостійне життя. Мала відповідну освіту: закінчивши у Львові школу Сестер Василянок, а з 1939 р. вчилася у Віденському університеті. Знала декілька іноземних мов, прагнула брати участь у громадському житті краю. Але мусила пройти тернистий шлях поневірянь, далеко від своєї Батьківщини, втрачаючи молодість та здоров'я¹¹⁵.

Але, не дивлячись на вісімнадцять відібраних юнацьких років вона закінчила ще курси бібліотекарів, працювала перекладачем, створила свою сім'ю, виростила дочок - Надію та Іванну, давши їм вищу освіту. Із встановленням демократичної влади у Львові та з проголошенням незалежності України, Віра Франко - член "Меморіалу" та Товариства політичних в'язнів і репресованих, працювала в Українському комітеті взаємопорозуміння і примирення. Вона була ініціатором внесення до закону України положення про прирівняння неповнолітніх політичних в'язнів комуністичних концентраційних таборів до інвалідів Другої світової війни. З вимогами та заявами про захист репресованих вона була на прийомі у Президента України Л. Кравчука та у Кабінеті Міністрів. У некролозі, підписанім Львівським обласним товариством політичних в'язнів і репресованих, говорилося, що: "...в особі Віри Франко ми втратили славу посестру, незламного борця, мученицю, вірного борця за волю української нації"¹¹⁶.

У наші дні усі внуки та правнуки Петра Франка пишаються приналежністю до славного роду Франків, усі вони з гордістю носять Франкове прізвище, стараються жити й працювати так, щоб примножити славу і не зганьбити світлої пам'яті свого діда й прадіда.

Із проголошенням незалежності України славне ім'я Петра Франка - учасника визвольних змагань, письменника й вченого, повертається нашому народу. Неоцінимий внесок в увіковічення його пам'яті зробило Львівське обласне товариство політичних в'язнів і репресованих, яке очолює родич Івана Франка - Петро Михайлович Франко. Ще 2 липня 1995 р., відзначаючи 105-у річницю з дня народження нашого славного земляка, у колишніх фердинандських казармах у Львові, силами військової частини під керівництвом майора Бориса Бутникова, було встановлено погруддя Петра Франка (скульптор Володимир Шафран). В урочистостях тоді взяли участь: Віра Франко, Богдан Сітницький сеньйор "Пласту" (чоловік Віри Франко), голова Львівського обласного Товариства політичних в'язнів і репресованих Петро М. Франко, Народний депутат України Левко Глухівський, заступник голови ЛОТПВіР сеньйор Богдан Костюк, представники військової частини та гості цього свята. Цій події було приурочено пам'ятний конверт та ілюстрований буклет про життєвий шлях Петра Франка (автор тексту - П. М. Франко, художник - Юрій Кучабський).

28 червня 1996 р. громадськість Львова та гості міста відзначили 55-річчя від дня трагічної загибелі від рук НКВС славного українського патріота. Вшанування його пам'яті проходило у Львівській Коменційній Академії при активній участі представників Львівського обласного товариства політичних в'язнів і репресованих. Цього ж дня на фасаді будинку Академії було відкрито і посвячено художньо-меморіальну таблицю Петрові Франку. Таблиця виготовлена на

замовлення Львівського обласного товариства політичних в'язнів і репресованих (скульптор Е. Мисько). На відкритті таблиці виступили: ректор Академії Яків Гончарук, співголова оргкомітету голова ЛОТПВіР Петро М. Франко, проректор Академії професор Степан Гелей, від обласної адміністрації Юрій Зима, міської ради Богдан Стельмах, голова спілки письменників Львова Левко Різник, письменник Роман Федорів, начальник Обласного Управління культури Роман Лубківський, заступник голови ЛОТПВіР сеньйор Богдан Костюк. Постановою вченої ради академії, напередодні цих урочистостей, ім'я Петра Франка присвоєно кафедрі хімії та фізики.

Останніми роками у періодичній пресі з'явилися деякі публікації про Петра Франка¹¹⁷ та деякі його художні твори¹¹⁸. На часі перевидання усіх його художніх творів окремим виданням.

У наші дні відновлюється, серед інших й добре ім'я Петра Франка, ім'я яке назавжди буде вписане золотими літерами у літопис українських визвольних змагань.

ПРИМІТКИ

1. Франко-Ключко С. А. Іван Франко і його родина // Дзвін. - Львів, 1994. - Ч. 2-3. - С. 112.
2. Франко І. Поза межами можливого // Франкова криниця. - Трускавець, 1990. - Ч. 33. - 26 серпня.
3. Франко І. Великі роковини // Дніпро. - Київ, 1990. - Ч. 5. - С. 115.
4. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. - С. 122.
5. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. - С. 122.
6. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. - С. 122.
7. Гордієнко В. Українська Галицька Армія. - Львів, 1991. - С. 82.
8. Український Радянський Енциклопедичний словник. - Київ, 1968. - Т. 3. - С. 650.
9. Франко З. Невже трагізм запрограмований? // Франкова криниця. - Трускавець, 1990. - Ч. 33. - 26 серпня.
10. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. - Київ, 1997. - Т. 2. - С. 499, 501.
11. За вільну Україну // - Львів, 1991. - Ч. 212. - 20 листопада.
12. Франко З. Невже трагізм запрограмований?
13. Інститут Літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії Наук України. Архів І. Франка, - Ф. 3, - № 2542.
14. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДА України у Львові) - Ф. 640, Оп. 1, - Спр. 1, - Арк. 90.
15. ЦДА України у Львові, - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 1 - Арк. 1.
16. ЦДА України у Львові, - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 1 - Арк. 82.
17. Українська Радянська Енциклопедія. - Київ, 1964. - Т. 15. - С. 358.; Український Радянський Енциклопедичний словник, - Київ, 1968. - Т. 3. - С. 650.; Український Радянський Енциклопедичний словник. - Київ, 1987. - Т. 3. - С. 537.

18. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. - С. 112.
19. Мороз М. У Львові та на Львівщині // Шляхами Івана Франка на Україні. - Львів, 1982. - С. 36.
20. Франко П. Іван Франко зблизька. - Львів, 1937. - С. 22.
21. Мельник Я. Особиста бібліотека Івана Франка // Жовтень. - Львів, 1986. - Ч. 6. - С. 96.
22. Франко П. Іван Франко зблизька. - С. 26-28.
23. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. - С. 125.
24. ЦДІА України у Львові, - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 1, - Арк. 1.
25. Франко П. Іван Франко зблизька. - С. 7-8.
26. Борисенко В. Весілля у селі Нагуевичах у записях Петра Франка // Народна творчість та етнографія. - Київ, 1989. - Ч. 4, - С. 40.
27. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. - С. 120.
28. ЦДІА України у Львові, - Ф. 178, - Оп. 3, - Спр. 199, - Арк. 49.
29. Гордієнко В. До злету його кликав час // Поклик сумління. - Львів, 1994. - Ч. 42. - Листопад.
30. Шах С. Молодість Євгена Коновальця // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974. - С. 57.
31. Звіт ЦК Академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1909/10. - Львів, 1910. - С. 16.
32. ЦДІА України у Львові. - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 1, - Арк. 1.
33. ЦДІА України у Львові. - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 1, - Арк. 80.
34. ЦДІА України у Львові. - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 1, - Арк. 80.
35. Франко П. Пластуни // Діло. - Львів, 1911. - Ч. 268. - 2 грудня.
36. Франко П. Пластуни.
37. Українські Січові Стрільці. 1914-1920. - Львів, 1935. - С. 8.

38. Підручна книжечка пластуна і пластунки. - Нью Йорк, 1990. - С. 45, 51-57.
39. Шах С. Молодість Євгена Коновальця. - С. 71.
40. Шляхи. - Львів, 1913. - С. 31. - 15 квітня.
41. Про це дивись: Леник В. Українська організована молодь. - Мюнхен-Львів, 1994. - С. 18-19.
42. За волю України. - Нью Йорк, 1967. - С. 441.
43. Ріпецький С. Початок нової доби // За волю України. - Нью Йорк, 1967, - С. 23.
44. Старосольський Ю. Пласт // Енциклопедія українознавства. - Львів, 1996. - Т. 6. - С. 2101-2107.
45. Про це дивись: Довбуш Л., Гургула І. Перша проба // Молода Галичина. - Львів, 1990. - Ч. 57. - 12 травня; Квітневий В. Пласт в незалежній Україні // За вільну Україну. - Львів, 1992. - Ч. 37. - 28 березня та інші публікації в періодиці.
46. Кучабський В. Січові Стрільці. Воєнно-історичний нарис // Золоті ворота. - Львів, 1937. - С. 12.
47. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914-1918. - Львів, 1936. - С. 335.
48. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. - С. 135.
49. Цитуємо за: Горак Р. Тричі мені являлася любов. - Київ, 1987. - С. 75.
50. Про це дивись: Українські Січові Стрільці. 1914-1920. - С. 50; Гнатишин Б. Українські Січові Стрільці // Історія Українського Війська. - Львів, 1936. - С. 329.
51. Про це див.: Юсип Д. Іван Франко у стрілецькій лічниці // Літопис Червоної Калини. - Львів, 1991. - Ч. 6. С. 54-56.
52. ЦДІА України у Львові. - Ф. 353, - Оп. 1, - Спр. 132, - Арк. 135.
53. Франко П. Іван Франко зблизька. - С. 32.
54. Возняк М. Пам'яті Івана Франка. - Відень, 1916. Цитуємо за: Франкова криниця. - Трускавець, 1991. - Ч. 21. - 25 травня.

55. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. - С. 135.
56. ЦДІА України у Львові. - Ф. 353, - Оп. 1, - Спр. 1, - Арк. 60.
57. Українські Січові Стрільці. 1914-1920. - С. 146.
58. Франко П. Летунський відділ УГА // Альманах Червоної Калини. - Львів, 1937. - Ч. 9. - С. 3.
59. Франко П. Летунський відділ УГА. - С. 5.
60. Франко П. Летунський відділ УГА // Альманах Червоної Калини. - Львів, 1937. - Ч. 10. - С. 9.
61. Гнетевич Б., Думін О. Українська Галицька Армія // Історія Українського Війська. - Львів, 1936. - С. 526.
62. Якимович Б. Збройні сили України. - Львів, 1996. - С. 121.
63. Франко П. Летунський відділ УГА // Альманах Червоної Калини. - Львів, 1937. - Ч. 10. - С. 11.
64. Франко П. Летунський відділ УГА // Альманах Червоної Калини. - Львів, 1937. - Ч. 10. - С. 13.
65. ЦДІА України у Львові. - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 1, - Арк. 1.
66. Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. - Б. М., 1949. - С. 25.
67. Про це див.: Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. - Б. М., 1949. - С. 25.
68. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. - Львів, 1991. - С. 58-59.
69. Франко З. Невже трагізм запрограмований?
70. Р. М. Коломия // Енциклопедія українознавства. - Львів, 1994. - Т. 3. - С. 1085.
71. Про це див.: Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область. - Київ, 1971. - С. 288.
72. Арсенич П. На Прикарпатті та Гуцульщині // Шляхами Івана Франка на Україні. - Львів, 1982. - С. 77.
73. ЦДІА України у Львові. - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 3, - Арк. 80.
74. ЦДІА України у Львові. - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 3, - Арк. 81.

75. ЦДІА України у Львові. - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 3, - Арк. 87.
76. ЦДІА України у Львові. - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 3, - Арк. 82.
77. Франко З. За невідомих обставин. - С. 348.
78. Український Радянський Енциклопедичний словник. - Київ, 1967. - Т. 2. - С. 753.
79. Франко-Ключко Г. Іван Франко і його родина. - С. 135.
80. Див.: ЦДІА України у Львові. - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 1, - Арк. 24.
81. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. - Львів, 1991. - С. 103.
82. Крип'якевич І., Терлецький М., Ісаїв П., Дольницький М. Історія України. - Львів, 1991. - С. 138.
83. Франко П. Іван Франко зблизька. - С. 20.
84. Франко З. За невідомих обставин. // Аксіоми для нащадків. - Львів, 1992. - С. 350.
85. Франко З. За невідомих обставин. - С. 351.
86. Франко З. За невідомих обставин. - С. 347.
87. ЦДІА України у Львові. - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 1, - Арк. 1.
88. Про це див.: ЦДІА України у Львові. - Ф. 348, - Оп. 1, - Спр. 6632, - Арк. 1-12.
89. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. - Львів, 1936. - С. 154.
90. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. - Львів, 1991. - С. 186.
91. Архів Служби Безпеки України. Особый архив № 567938. Следственные материалы обвиняемого Коссак Григорий Осипович. - Т. 25. - Арк. 73.
92. Архів Служби Безпеки України. Особый архив № 567938. Следственные материалы обвиняемого Коссак Григорий Осипович. - Т. 27. - Арк. 393.
93. Архів Служби Безпеки України. Особый архив

№ 567938. Следственные материалы обвиняемого Коссака Григорий Осипович. - Т. 27. - Арк. 394. (Тут автори висловлюють вдячність проф. І. Головацькому, за наданий ним архівний матеріал).

94. ЦДІА України у Львові. - Ф. 640, - Оп. 1, - Спр. 3, - Арк. 87. Тут розбіжності між поданою датою "листопад 1936 р." - приїзд у Петра Франка до Галичини, і датою "грудень 1936 р." - вказаною З. Франко у її нарисі "За невідомих обставин". Див.: - С. 349.

95. ЦДІА України у Львові. - Ф. 309, - Оп. 1, - Спр. 425, - Арк. 77.

96. Франко З., Франко В. Петро Франко у вимірах часу. - С. 2.

97. Франко З., Франко В. Петро Франко у вимірах часу. - С. 12.

98. Франко З., Франко В. Петро Франко у вимірах часу. - С. 16.

99. Про це див.: Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. - Львів, 1991. - С. 116.

100. Франко З. За невідомих обставин. - С. 352-353.

101. Франко З. За невідомих обставин. - С. 353.

102. Єдлінська У. Суспільно-громадська та наукова діяльність академіка Кирила Студинського // Наукове Товариство ім. Т. Шевченка і українське національне відродження. - Львів, 1992. - С. 90.

103. Інженери людських душ // Західна Україна під більшовиками. IX.1939 - VI.1941. - Нью Йорк, - 1958. - С. 214-215.

104. Борисенко В. Весілля у селі Нагуєвичях у записах Петра Франка. - С. 42.

105. Франко-Ключко Г. Іван Франко і його родина. - С. 135.

106. Франко З. За невідомих обставин. - С. 353.

107. Безплатна подорож у невідоме // Західна Україна під більшовиками. IX.1939-VI.1941. - С. 456.

108. Крижанівський С. Стефаникові сини // Дзвін. Львів, 1994. - Ч. 4. - С. 133.

109. Горак Р. Тричі мені являлася любов. - Київ, 1987. - С. 94.

110. Франко З. За невідомих обставин. - С. 355.

111. Про це див.: Єдлінська У. Вчений великих заслуг і доброго серця // Вісник НТШ. - Львів, осінь 1991. - Ч. 2. - С. 8.

112. Горак Р. Так де ж пропали Петро Франко та Кирило Студинський? // Ратуша. - Львів, 1992. - Ч. 96. - 10 вересня.

113. Цитуємо за: Літопис нескореної України. - Львів, 1993. - С. 110.

114. Сенатович О. Серце кухні // Франко О. Практична кухня. - Львів, 1991. - С. 7.

115. Про це див.: Франко В-М. Равенсбрюк-Воркута // Дзвін. - Львів, 1990. - Ч. 9. - С. 155-156.; Франко Віра-Марія Петрівна. Спогади // Літопис нескореної України. - Львів, 1993. - Т. 1. - С. 607-610.

116. Віра Франко (некролог) // Нація і держава. - Львів, 1996.

117. Див.: З. Т. Франко. За невідомих обставин // Україна. - Київ, 1990. - Ч. 8. - С. 20-21. Стаття передрукована у книзі: Аксіоми для нащадків. - Львів, 1992. - С. 347-356.; С. Чудик. Людські долі життя згорає - мов свічка // Молода Галичина. - Львів, 1995. - Ч. 75. - 4 липня.

118. Див.: П. Франко. Жінка (історичне оповідання) // Літопис Червоної Калини. - Львів, 1992. - Ч. 10-12. - С. 24-26.; П. Франко. Молочко. Бібліотека "Франкової криниці", 16 стор. Б. М. Б. Д. та інші.

Іван Франко з дружиною Ольгою
Київ, травень 1886р.

Іван Франко з
сім'єю
Львів, 1904р.

Будинок Івана
Франка
у Львові

**Петро Франко викладач
фізичного виховання у
жіночій гімназії**

**Петро Франко
четар УСС
серпень 1914р.**

Петро Франко
хорунжий
вересень 1914р.

Петро Франко
сотник УГА
січень 1919р.

З ліва на право
перший ряд: М.Галушицький, Г.Косак, Н.Гіряк, Пшепюрський,
другий ряд: Петро Франко, В.Мосора.

Петро Франко серед друзів військовиків

**Петро Франко з дружиною Ольгою
1920р.**

**Петро Франко з дружиною Ольгою і дочкою Вірою
Коломия, 1924р.**

**Ольга Франко з
дочками Вірою та
Іванною
Львів, 1936р.**

**Петро Франко серед викладачів та студентів Коломийської
гімназії
(1928-1929рр.)**

P. Piotr Franko pracował rzeczywiście jako nauczyciel ćwiczeń cielesnych w Państwowym Gimnazjum II w Kołomyi, udzielając zarazem ćwiczeń cielesnych w tut. zakładzie w 2 klasach: w r. szk. 1925/26 w czasie do 1 lutego 1926 do końca r. szk. i w r. szk. 1926/27 w czasie od 1 września do 15 października 1926.

Jako nauczyciel spełniał p. Franko swe obowiązki niezłe, chociaż miał jakieś drobne zatargi z uczniami. Miał także utrudnić urządzenie ~~Sx~~ wspólnego Święta Sportowego uczniów Gimnazjum tut. razem z uczniami Gimnazjum II. Według zapisków policyjnych: był opiekunem nielegalnie istniejącego Piasta w Gimnazjum II, miał wpływ i znaczenie wśród uczniów swego zakładu, dowodów na jego nielojalność nie ma, ale też brak faktów świadczących o lojalności, że społeczeństwem polskim nie żył, prowadził się moralnie; do Rosji Sowieckiej wyjechał legalnie z końcem r. 1930, z tamąd wrócił w październiku 1936 r. i przebywał kilka dni w Kołomyi, o stosunkach w Rosji nie chciał i nie chce podobno z nikim mówić.

~~Wskazyując serdecznie za pamięć o mnie wyrażona w wyżej wymienionych wyrażeniach, przyszedł mi do głowy wieloletniemu Panu Nauczelnikowi jak najserdeczniej o zapytanie z okolicy Nowego Roku i wręczeniu swej najwyższe uznanie i polecenie.~~

J. Boron

Stanisław Boron
Dyrektor Gimnazjum.

Донос директора 1-ої Коломийської гімназії Станіслава Борона на Петра Франка до Кураторії Львівського шкільного округу листопад 1936р.

Вашим Мамин Профессор!
Буде милом њу имен ДВОУ
догласом њу новим акад. вифамин
милост дајте. Дејте манејин
иже милом дити. Јакоже милом
ѡ аѡмек доо аѡмек милост дајте,
ако ја шово саму брау ѡ Кинијуде.
нам перејав до Кинијуду милом.
Милост. Буде милом милом
ако милом перејав милом уѡмек.
ми доо догласом до милом уѡмек.
Далше друге вифаме милом
ми до милом (наѡр. милом. Вѡмек)
намиле милом милом уѡ
Брејтин догласом, милом доо милом
уѡ милом дити уѡмек милом
брау до перејав милом до милом.
милост. Јакоже милом милом
ми милом милом милом

Автограф Петра Франка

Петро Франко -
професор Львівського
торгово-економічного
інституту
Львів, 1940р.

Петро Франко в робочому кабінеті
Львів, 1941р.

Бібліотека „Рідної Школи“ Випуск ч. 7.

П. ФРАНКО

ІВАН ФРАНКО
З БЛИЗЬКА

(ПЯТЬ ПОРТРЕТІВ).

Ціна 30 сот.

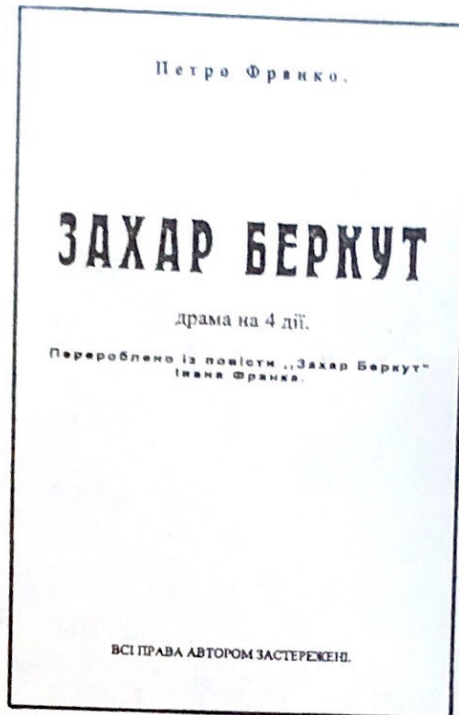
Л Ъ В І В

1 9 3 7

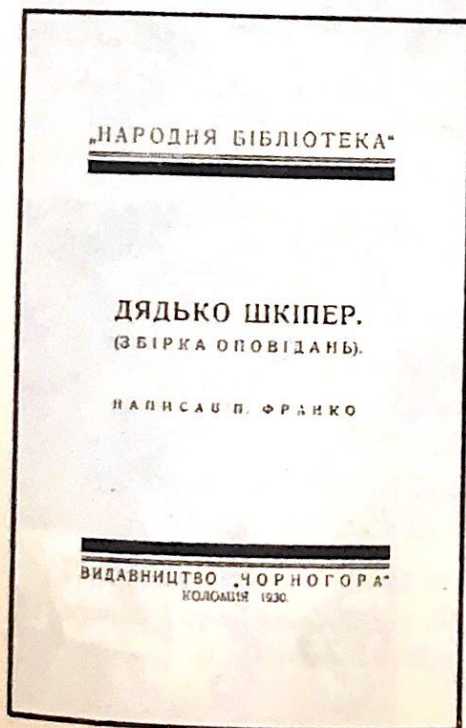
Накладом Повітового Союзу Кружків Р. Ш. у Львові.

Обкладинка праці П.Франка

Обкладинки та титульні сторінки
творів Петра Франка

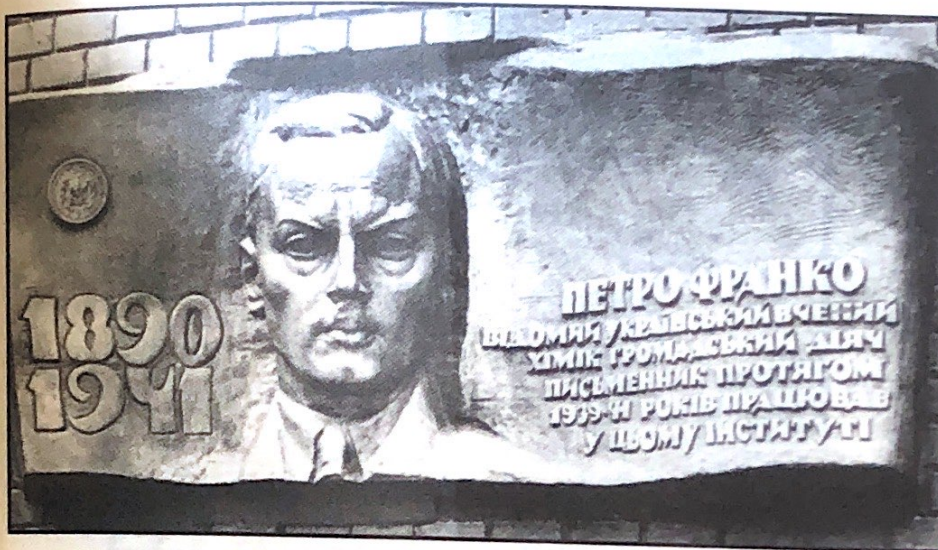

Петро Франко серед делегатів вчительського семінару у Львові
(у першому ряді другий з права)

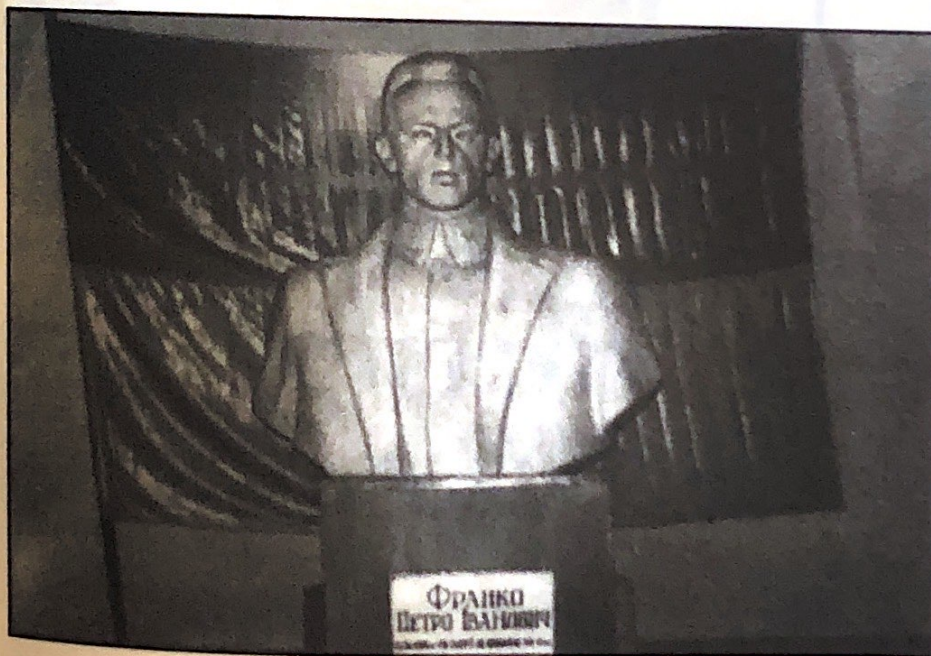

Віра Франко
Львів, 1995р.

Художньо-меморіальна таблиця встановлена на фасаді Львівської Комерційної Академії яка виготовлена на замовлення Львівського обласного товариства політичних в'язнів і репресованих (скульптор Е.Мисько) Львів, 1996р.

Погруддя Петра Франка встановлене у військовій частині по вулиці Городоцькій, 40 у Львові, де перебував Петро Франко в листопаді 1918р. (скульптор В.Шафран)

Обкладинка буклета присвяченого
105 річниці з дня народження Петра Франка,
який видав Петро М. Франко.
Художнє оформлення Юрія Кучабського

ЗМІСТ

1. РОДИННІ ДЖЕРЕЛА	8
2. ДИТИНСТВО ТА РОКИ НАВЧАННЯ	19
3. ОРГАНІЗАТОР “ПЛАСТУ”	32
4. УЧАСНИК ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ	40
5. ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ	56
6. НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ	66
7. ПОВЕРНЕННЯ В ГАЛИЧИНУ	76
8. ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ	86
9. ПРИМІТКИ.....	100
10. ІЛЮСТРАЦІЇ.....	107

Юрій КУЧАБСЬКИЙ, Петро М. ФРАНКО

Петро Франко

(Сторінки життя)

комп'ютерна верстка
Антін РАДОМСЬКИЙ

Здано в набір 16.04.99р. Підписано до друку 7.06.99р.

Формат 84x108 1/32

Папір офсетний. Друк офсетний

Наклад 1000 прим. Замовлення №347-9

Надруковано з готових діапозитивів на Львівській книжковій фабриці

“АТЛАС” 290005, Львів-5, вул. Зелена, 20

10

